

Drie generaties in schort en overal

Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw

wetenschapswinkel exemplaar

Margreet van der Burg en Krista Lievaart

Drie generaties in schort en overall

Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw

W 41008

Het onderzoek voor 'Drie generaties in schort en overall' is verricht met financiële steun van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, afdeling DKW en de Afdeling Kennisbemiddeling van de Landbouwuniversiteit Wageningen.

© 1998, AKB, Landbouwuniversiteit Wageningen

Drie generaties in schort en overall: terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw / Margreet van der Burg en Krista Lievaart.

Wageningen: Werkgroep Vrouwen in de Landbouw/ Fonds Wetenschapswinkel van de Afdeling Kennisbemiddeling, Landbouwuniversiteit (Rapportnr. 148).

- Ill.- Met lit. lijst

ISBN-90-6754-544-9

Trefw: Nederland; 20e eeuw; boerinnen; landbouw; vrouwen; arbeid.

Vormgeving | Miek Saaltink, Bert van Houten, Bureau voor Beeld Wageningen

Druk | Grafisch Bedrijf Ponsen & Looijen B.V.

Prijs | f15,-

Te bestellen | AKB, Postbus 9101, 6700 HB Wageningen | WVL, Postbus 265, 6700 AG Wageningen

Drie generaties in schort en overall

Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw

*'Ik was er ook voor
hard te werken en vooruit te komen'
Aleid (geb. 1915)*

Margreet van der Burg en Krista Lievaart

Voorwoord

Eén van de thema's waar de Werkgroep Vrouwen in de Landbouw (WVL) zich al geruime tijd mee bezighoudt, is beeldvorming over agrarische vrouwen in de breedste zin van het woord. De Werkgroep Vrouwen in de Landbouw constateert dat agrarische vrouwen letterlijk weinig in beeld zijn: in agrarische media zijn ze weinig zichtbaar op foto's, en veel literatuur gaat wel óver vrouwen maar laat hen zelden zélf aan het woord. Het idee om een reizende fototentoonstelling met foto's en verhalen van vrouwen zelf samen te stellen, was snel geboren. Het herdenkingsjaar '100 jaar Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, 1898-1998' bood de mogelijkheid om het te realiseren. Om meer inzicht te krijgen in de visie van vrouwen in de land- en tuinbouw op de veranderingen in hun arbeid werd onderzoek noodzakelijk geacht. De Werkgroep Vrouwen in de Landbouw heeft het Fonds Wetenschapswinkel van de Afdeling Kennisbemiddeling van de Landbouwuniversiteit gevraagd dit onderzoek te laten uitvoeren. Het voorliggende boek is een bewerking van het onderzoeksverslag.

Velen leverden een bijdrage aan de totstandkoming van de publicatie en de fototentoonstelling. Wij willen hen hier niet ongenoemd laten. Krista Lievaart was bereid om het onderzoek als afstudeerproject uit te voeren. Zij nam de bestaande studies over het onderwerp grondig door en hield aanvullend interviews met steeds drie vrouwen van verschillende generaties uit een familie, uit vijf verschillende agrarische sectoren en regio's. Margreet van der Burg nam de wetenschappelijke begeleiding op zich en stelde op basis van het onderzoeksverslag deze publicatie samen. Verschillende medewerkers van de Afdeling Kennisbemiddeling hebben een bijdrage geleverd aan de praktische kant van het onderzoek. Onze dank gaat uit naar Maria Litjens, Esther de Jong, Iwan Koenderman, Jeanny van der Hoven en Erik Frederiks. Ook vanuit de Werkgroep Vrouwen in de Landbouw zijn verscheidene medewerkers actief geweest. Petra Welboren heeft zorg gedragen voor de verwerving van de noodzakelijke financiële middelen én de foto's. Karin Wolffenbuttel heeft de archivering ter hand genomen en samen met Dineke van Zwieten en Margreet van der Burg de fototentoonstelling samengesteld. Dineke van Zwieten heeft de publiciteit en coördinatie van het project verzorgd. De Centrale van Plattelandsvrouwen Organisaties en in het bijzonder Gerry van Houtem-Delissen hebben vele plattelandsvrouwen enthousiast gemaakt en aangemoedigd om foto's in te zenden. Ook hebben zij bijgedragen aan de fondsverwerving voor de tentoonstelling. De vormgeving van de tentoonstelling en het boek was in handen van Bert van Houten en Miek Saaltink, respectievelijk voor Bureau voor Beeld en het Grafisch Atelier te Wageningen. Ria Dubbeldam en Hans Dijkstra van Bureau voor Beeld hebben hen op vele wijzen ondersteund. Daarnaast hebben Tilly Jansen, Josje Teunissen en Rita van Biesbergen ons in de Wageningse Werkgroep Vrouw en Arbeid met raad en daad terzijde gestaan. Het boek en de fototentoonstelling hadden tenslotte niet gerealiseerd kunnen worden zonder de inbreng van de geïnterviewden en de foto-inzenders. Hen in het bijzonder willen we danken voor hun bijdrage.

Namens de Werkgroep Vrouwen in de Landbouw, Dineke van Zwieten

Namens de Afdeling Kennisbemiddeling, Erik Frederiks

Inhoudsopgave

- 5 **Voorwoord**
- 9 **Inleiding**
- 11 **Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw**
- 12 **Vrouwenarbeid in de landbouw rond 1900**
De landbouwsector in hoofdlijnen
Vrouwelijke arbeidsdomeinen en deeltaken
Arbeidsdeling tussen vrouwen
Vrouwelijke arbeidsdomeinen en bedrijfstakken
Vrouwelijke bedrijfstak en zeggenschap: de zuivelbereiding als voorbeeld
- 20 **Landbouwmodernisering en ‘versmalling’ van agrarische vrouwenarbeid**
Agrarische vernieuwing: ‘versmalling’ en ‘verheffing’
Vrouwenideaal en werkelijkheid in crisis- en oorlogstijd
Kader: ‘In schort of overall?’ *Werkkleding* (1936)
Arbeid van loonarbeidsters en dochters: opheffing van deeltaken
Agrarische gezinsbedrijven: éénmansbedrijven zonder vrouwenarbeid?
- 30 **Mondigheid en plattelandsvernieuwing**
Mondigheid en individualisering na 1968
Kader: ‘De bekoring van het boerenvak.’ *Twee jonge vrouwen die ervoor gekozen hebben boer te zijn* (1991)
Een nieuw arbeidsdomein voor vrouwen: ‘verbreding’ met een ‘tweede’ tak
- 36 **Fotoreportage: ‘De haan kraait al vroeg’, Lutjebroek, Libelle (1952)**
- 41 **Portretten**
- 43 **Portretten, Zeeuws-Vlaanderen (Zeeland)**
Anna (1902)
Adriana (1918)
Merel (1947), schoondochter van Anna en dochter van Adriana
Johanna (1973), dochter van Merel
- 57 **Portretten, Noord-Limburg (Limburg)**
Aleid (1915)
Maria (1947), schoondochter van Aleid
Jettie (1970), dochter van Maria

- 69 **Portretten, Westland (Zuid-Holland)**
 Ada (1915)
 Magda (1944), dochter van Ada
 Janneke (1968), dochter van Magda
- 79 **Portretten, Kromme Rijngebied (Utrecht) /Oostelijk Flevoland (Flevoland)**
 Antonia (1923)
 Marie-José (1957), dochter van Antonia
- 87 **Portretten, Bommelerwaard (Gelderland)**
 Agaath (1912)
 Martha (1933), schoondochter van Agaath
 Jolanda (1966), schoondochter van Martha
- 99 **Vrouwenarbeid in de landbouw: een theoretische verdieping**
- 100 **Arbeidspositie en arbeid op het agrarisch gezinsbedrijf**
 Arbeidspositie: als bedrijfshoofd, als gezins- en familielid of als werknemer
 Vrouwenarbeid in gezinsbedrijven
Kader: 't Eerst op en 't laatst te bed', Drentse boerin (1929)
- 106 **Arbeidsdeling en zeggenschap**
 Kwaliteit van de arbeid
 Arbeidsdeling in arbeidsdomeinen of deeltaken
 'Inspring'arbeid
 Arbeidsdomeinen, bedrijfstakken en zeggenschap op bedrijfsniveau
- 109 **Arbeid of beroep**
 Beroepsidentiteit
Kader: 'We zijn toch alle boerin, een titel waarvoor geen onzer zich behoeft te schamen', Een Gelderse boerin over streekverschillen (1928)
 Beroepskwalificatie
Kader: 'Ik noem mezelf agrarische vrouw, geen boerin zoals mijn moeder vroeger', Doortje (1954) uit de Achterhoek
- 115 **Literatuur**

Denkend aan het verleden | 1960

'Het melken gebeurde toen nog met de hand.

Zomers in de wei werden de koeien vastgezet aan een melkwagen. In een overall en met een muts op je hoofd (eigen gemaakt van katoenen stof, omrand met elastiek) pakte je de attributen bij elkaar die je nodig had bij het melken. Een ketting voor het bij elkaar houden van de poten, een houten krukje om op te zitten, een doek voor het schoonmaken van de uier en een zinken emmer en melken maar!

'Denkend met deze foto in m'n hand aan het verleden, en laat ik tegelijkertijd m'n gedachten gaan in het heden (ik werk in maatschap met mijn man op onze intensieve veehouderij bedrijf van fokzeugen en vleeskalveren), moet ik constateren dat ondanks het zware lichamelijke werk van toen en de weinige luxe die er was, het leven op de boerderij voor mij een grotere betekenis had dan nu met al onze luxe en gemakken. Maar het is vooral de regelgeving en bemoeienissen van buitenaf die dit voor mij hebben veroorzaakt. Daarom is deze foto me zo dierbaar!'

Inleiding

Gedurende het jaar 1998 wordt herdacht dat 100 jaar geleden de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid plaatsvond. In dit kader heeft de Werkgroep Vrouwen in de Landbouw (WVL) te Wageningen het initiatief genomen voor de tentoonstelling 'In schort en overall. Plattelandsvrouwen over veranderingen in hun arbeid'. Ter verdieping is onderzoek gedaan naar de veranderingen in de arbeid van een specifieke groep plattelandsvrouwen: vrouwen in de landbouw. Onder landbouw verstaan we zowel de akkerbouw, veeteelt als tuinbouw. Het verslag van dit onderzoek is bewerkt tot de publicatie die nu voor u ligt. Met de tentoonstelling en dit begeleidende boek zet de WVL de lijn voort die ze onder de naam 'Boerinnengroep' in haar eerste publicatie in 1985 uitzette. De titel van het openingshoofdstuk in 'Geen rek maar plek' luidde veelbetekenend 'Agrarische vrouwen hebben ook geschiedenis'.

De tentoonstelling en het boek schetsen de veranderingen in de arbeid van een zeer omvangrijke groep werkende vrouwen. De landbouw was in de afgelopen honderd jaar een belangrijke bron van bestaan op het platteland. Vele plattelandsvrouwen waren binnen deze sector werkzaam, maar tot nu toe kwamen zij nauwelijks voor het voetlicht en is weinig over hen opgetekend. Voor dit project wilden we hen zoveel mogelijk zelf aan het woord laten. Daarom geven de tentoonstelling en het boek ook hun eigen visies weer. Foto's en bijbehorende verhalen van plattelandsvrouwen zelf vormden de basis voor de tentoonstelling. In het boek vindt u een selectie uit de ingestuurde foto's en meerdere kaderteksten met persoonlijke getuigenissen. De kaderteksten zijn fragmenten uit de teksten van de inzenders van de foto's en uit tijdschriftartikelen voor en over agrarische vrouwen.

Het boek bestaat uit drie delen die los van elkaar en in een willekeurige volgorde gelezen kunnen worden. Het eerste deel geeft een algemeen historisch overzicht over de veranderingen in de vrouwenarbeid in de landbouw. Daarna volgen vijf uitgebreide drie-generatie portretten. De portretten schetsen de levensverhalen van de vrouwen die Krista Lievaart voor het onderzoek heeft geïnterviewd. Hun verhalen laten zien hoe de enorme verscheidenheid die de Nederlandse landbouw voorheen kende, voor deze vrouwen uitpakte en hoe ook zij de veranderingen daarin hebben vormgegeven en ervaren. Na de portretten vindt u een inleidend deel over vrouwenarbeid in de landbouw dat meer theoretische verdieping biedt. Tenslotte is voor ieder die meer over vrouwenarbeid in de Nederlandse landbouw wil lezen een uitgebreide literatuurlijst aan het boek toegevoegd. Van de meeste titels is een exemplaar op de Landbouwuniversiteit Wageningen of bij de WVL te vinden.

De schrijfsters willen tenslotte ieder bedanken die heeft meegelezen en voorstellen hebben gedaan voor verduidelijking van de tekst van dit boek: Adri Bolt, Erik Frederiks, Karin Wolfenbuttel en Dineke van Zwieten.

Boerenkaas te koop,
gemaakt door de boerin.

Vastenavond: 'de boerenmeisjes'-
modeshow van zelfgemaakte
werkleding | 1959

'Was ophangen. Daarbij horen ook de

Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw

In de loop van deze eeuw is de Nederlandse landbouw ingrijpend veranderd door mechanisering, schaalvergroting, specialisering en intensivering. Toch is het agrarische gezinsbedrijf de basis van de Nederlandse landbouwproductie gebleven.

Wel zijn er nu minder bedrijven, die gemiddeld een grotere omvang hebben.

Er werken minder mensen in de landbouwsector en het is niet meer vanzelfsprekend dat alle gezinsleden een aandeel hebben op het bedrijf. Door de toenemende druk op de financiële situatie van de bedrijven zetten veel agrarische vrouwen zich momenteel in om de economische positie van het eigen bedrijf en de sector te verbeteren. Juist het gezinsbedrijf als bedrijfsvorm stelt hen voor bijzondere belemmeringen maar biedt ook specifieke mogelijkheden.

In dit hoofdstuk komt aan bod hoe de veranderingen in de vrouwenarbeid op het agrarisch gezinsbedrijf samenhangen met zowel de schommelingen in het economische tij als de opvattingen over 'gepaste' vrouwenarbeid.

Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw

Vrouwenarbeid in de landbouw rond 1900

De landbouwsector in hoofdlijnen

In het begin van deze eeuw was het Nederlandse platteland overwegend agrarisch. De omvang van het landbouwbedrijf was erg verschillend per streek en type bedrijf. Een boerenfamilie had rond 1900 gemiddeld tien hectare land ter beschikking. De akkerbouwgebieden kenden gemiddeld de grootste bedrijven. Dan kwamen de bedrijven in de gespecialiseerde veeteelt-

gebieden. Op de zandgronden kwamen vooral kleinere gemengde bedrijven voor. Nog kleinere bedrijven kwamen voor in de tuinbouwgebieden. Ook arbeidersgezinnen beschikten vaak over een klein stuk land. Dat was niet groot genoeg om van te leven, maar het bracht voedsel op om de wintertijd door te komen. Dit was vooral van belang voor de arbeiders die geen vaste arbeid hadden. De boerenwerkgevers en andere plaatselijke bewindslieden steunden deze zelfredzaamheid liever met de uitgifte van stukjes grond dan dat zij de gezinnen meer geld zouden geven. De meeste families verbouwden flink wat aardappelen en als het even kon, hielden ze nog één of twee geiten of schapen, een varken en soms een koe. Van de geregistreerde mannelijke beroepsbevolking van 1,5 miljoen mannen werkte volgens de beroepstelling van 1899 ruim een derde deel (500.000) in de landbouw. Voor de getelde vrouwelijke beroepsbevolking van ruim 400.000

vrouwen lag dit beduidend lager: een vijfde deel (80.000) was in de landbouw werkzaam. Daarvan stonden ongeveer 60.000 vrouwen als loonwerkers geregistreerd en ruim 20.000 als vrouwelijke bedrijfshoofden en 'meewerkende echtgenoten'. Aangezien er 125.000 gehuwde mannelijke bedrijfshoofden te boek staan, is van de bijbehorende boerinnen maar een fractie als arbeidskracht meegeteld. Het aantal 'meewerkende' dochters is al helemaal niet uit deze cijfers af te leiden, omdat zij niet onder de gebruikte categorieën van zelfstandige of loonafhankelijke konden worden geregistreerd. Precieze cijfers over wie van de vrouwelijke gezinsleden daadwerkelijk in het agrarisch gezinsbedrijf werkten, zullen nooit meer achterhaald kunnen worden. Uit andere bronnen dan de statistieken blijkt echter wel dat de gezinsarbeid rond 1900 de hoofdmoot vormde op de merendeel van de bedrijven.

Geen pakje brood of zo

'Het dorsen van het koren in de Heerhugowaard, waar de vrouwen moesten zorgen voor een warm maal voor al die mensen. Bij mij thuis aten alle mensen die het een of andere werk op de boerderij moesten doen, altijd mee, pannen vol, niets van een pakje brood of zo.' (-)

Het merendeel van de landbouwbedrijven bestond uit kleinere, gemengde bedrijven die voornamelijk voorkwamen op de zandgronden in Drenthe, Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant en Noord-Limburg. Man, vrouw en kinderen werkten allen als dat nodig was. Er was wel sprake van enige loonarbeid op deze bedrijven, maar vaak was er alleen een knecht of meid als de kinderen te klein waren om mee te werken. De meid en de knecht 'woonden in' en vormden min of meer deel van het boerenhuishouden.

Alleen op de veel grotere akkerbouwbedrijven op de zeekleigebeiden in Groningen en Zeeland werd veel gebruik gemaakt van loonarbeid. Zo waren er meerdere 'vaste arbeiders' en 'meiden', en huurden de boerenfamilies extra landarbeiders en -arbeidsters in voor de seizoenswerkzaamheden.

Ook op deze grotere bedrijven woonde het vaste personeel meestal op of bij de boerderij, maar zij mengden zich doorgaans niet onder de familieleden en hadden hun eigen ruimtes. De 'losse arbeiders' waren meestal in de kost en verbleven in tijdelijk vrijgemaakte schuren of kwamen dagelijks van huis.

Het merendeel van het vaste personeel was ongehuwd. Wanneer een gehuwde arbeidskracht werd aangenomen, woonde deze meestal in de omgeving of kreeg een eigen bescheiden woonruimte voor zijn gezin in de boerderij of op het erf. In sommige streken was een contract met een gehuwde arbeider feitelijk een 'gezinscontract' en was het gebruikelijk dat er ook een beroep op zijn vrouw en kinderen kon worden gedaan. Soms was dat voor vaste taken, zoals voor het melken. In andere gevallen dienden zij bij te springen op afroepbasis, bijvoorbeeld op de vrije dag van de meid, bij ziekte of bij drukte tijdens de grote schoonmaak of de slacht. Hiervoor kregen zij meestal zelf geen geld in handen. De verdiensten werden veelal bij het 'gezinsloon' van de man opgeteld. De voornaamste taak van de boer en boerin op deze grote akkerbouwbedrijven was het organiseren van het werk: zij verdeelden de taken en hielden een toezienend oog op de uitvoering van het werk. Op deze bedrijven sprongen wel alle gezinsleden bij in bijzondere situaties als ziekte of invaliditeit, maar de kinderen werkten vooral mee onder de leiding van hun ouders als een voorbereiding op hun toekomstige positie. De veeteeltbedrijven in de weidegebieden waren voor die tijd middelgrote bedrijven. Deze bedrijven hadden meestal een paar vaste arbeiders en meiden in dienst. De arbeid op deze bedrijven was meer regelmatig over het hele jaar gespreid en kende behalve bij het hooien minder piekdrukke dan de akkerbouwbedrijven. Daarom was het op deze bedrijven niet nodig om tijdelijke vrouwenarbeid in te huren.

Vrouwelijke arbeidsdomeinen en deeltaken

Rond de eeuwwisseling hadden vrouwen op het agrarisch bedrijf eigen arbeidsdomeinen en deeltaken. Sommige werkzaamheden waren meer strikt aan vrouwen voorbehouden dan andere én de arbeidsdeling was niet overal in Nederland hetzelfde. Het meest onbetwiste vrouwelijke arbeidsdomein was het huishouden. Vanwege de verwevenheid van wonen en werken op het agrarisch familie- of gezinsbedrijf liep het huishoudelijke arbeidsdomein over in allerlei deeltaken die rondom de boerderij plaatsvonden. Zo lag de dagelijkse verzorging van de dieren op en rondom het erf in het verlengde

van het dagelijkse huishoudelijke werk. Het was bijvoorbeeld vrouwenwerk om voor water te zorgen, zowel voor het vee op stal als voor het huishouden. De vrouwen haalden dan niet alleen water voor het schoonmaken van het keukengerei en de woonruimtes maar namen meteen het reinigen van de melkspullen, het erf en de stal in hun werk mee. Bovendien voedden zij behalve de huisgenoten ook het jongvee en kleinvee op het erf en op stal.

Tenslotte waren het veelal de vrouwen die de koeien op stal molken. Waren de koeien op het weiland, dan was het meestal de knecht, de meid of één van de kinderen die erop uitging om te melken.

Naast de dagelijkse huishoudelijke werkzaamheden droegen vrouwen zonder twijfel bij aan de welstand van het gezin met hun huishoudelijke productie voor eigen gebruik. De huishoudelijke productie stond los van de dagelijkse verzorgende huishoudelijke arbeid en kan in verscheidene vrouwelijke arbeidsdomeinen worden onderverdeeld. Voor deze huishoudelijke productie gebruikten de boerinnen de agrarische

producten van het bedrijf en maakten deze zoveel mogelijk geschikt voor duurzaam gebruik of als voedselvoorraad. Sommige van deze domeinen leverden ook inkomsten op. Dan kwam hun arbeid niet alleen ten goede aan de eigen consumptie maar bracht ook inkomsten binnen. In het laatste geval was een dergelijk arbeidsdomein tevens een bedrijfstak.

Voedselconservering was een essentiële bijdrage aan het eigen huishouden. Het was de trots van de boerin om

aan het begin van de winter de voedselvoorraad te kunnen tonen. Boerinnen pekelden of rookten het vlees uit eigen slacht, verwerkten het tot allerlei soorten worsten, weckten of droogden groenten en fruit of beschermden deze anderszins tegen bederf, uitdroging of bevroering. Zorgvuldig werden de

‘Terwijl bijvoorbeeld op de kleinere Geldersche en Brabantsche boerderijs een goed deel van de bedrijfswerkzaamheden bij huis, als voeding en verpleging van kalveren, varkens en kleinvee, soms ook nog boterbereiding, en voorts werkzaamheden op het land, door de vrouwelijke leden van het gezin wordt verricht, is dit op Friesche en Groningsche boerderijs in ‘t geheel niet het geval.’ | 1911

Spoelen op de stoep van het spoeelhuisje

voorraden bewaard, gecontroleerd en gerantsoeneerd. Bovendien hielden boerinnen boter, kaas, eieren, melk en meel achter voor eigen gebruik. Wat

'De was werd op de hand gedaan met 'n wasbord. Als hulp voor mijn moeder kwam mijn nichtje helpen.' | 1942

Aardappels rooien en rapen | jaren '20

betreft de vezelverwerking maakten vooral de dochters veel witgoed om mee te nemen als ze gingen trouwen. Behalve dat zij sponnen, naaiden en breiden voor hun uitzet, werkten zij ook mee om de kleding, de sokken en het linnengoed van het gezin in orde te houden. Bovenop al dit werk rondom en in de boerderij werkten vrouwen ook ver van huis op het land als daar veel handen nodig waren, bijvoorbeeld tijdens de oogst. Op de kleinere boerderijen lieten zij de dagelijkse huishoudelijke arbeid vaak tijdelijk liggen en beperkten deze tot een minimum. Op deze wijze werden veel uren vrouwenarbeid als reserve vrijgemaakt. Op de grotere bedrijven werd extra vrouwenarbeid ingehuurd. Gehuwde arbeidsters die uit werken gingen, zetten hun huishouden eveneens tijdelijk op een laag pitje. Piekdrukte in het huishouden werd echter nooit opgevangen door mannen in te schakelen. Ook dan bleek het gemakkelijker om de arbeidsreserve aan vrouwen aan te spreken. Bij het doen van de grote was, de grote schoonmaak, de slacht of het wecken kwamen vrouwelijke familieleden, buurvrouwen of een werkster te hulp.

Het werk op het land stond onder toezicht van de boer en was meestal verdeeld naar vrouwen- en mannentaken. Zo was het bijvoorbeeld vrouwenwerk om de aardappelen te rapen nadat mannen ze gerooid hadden, vrouwen bonden het graan en keerden het gras nadat mannen het hadden gemaaid. Daarnaast werkten vrouwen ook wel met de mannen op bij andere oogstactiviteiten zoals bij het plukken van fruit en het snijden van groenten. Zelfstandige vrouwentaken waren het uitzetten van het pootgoed zoals aardappelen, het dunnen van de suiker- en voederbieten en het wieden tussen het opkomend gewas.

In de landarbeidersgezinnen met een stukje grond en wat kleinvee of soms een koe, waren het de vrouwen die naast het huishouden de dagelijkse zorg hadden voor het land en de levende have. In sommige streken waren vrouwen en kinderen bovendien verplicht om voor dezelfde boerenfamilie te werken waar de man als vaste arbeider in dienst was. Losse arbeiders deden eveneens een beroep op de hulp van hun vrouw of oudere dochters om zoveel mogelijk van de inkomsten voor door hen aangenomen werk binnen het gezin te houden. Had een man bijvoorbeeld werk voor de graanoogst aangenomen,

dan moest hij zelf een vrouw inhuren om het graan te binden en het op te zetten voor het drogen. Kon hij een vrouw uit zijn eigen gezin meenemen, dan bleef dat geld voor het gezin behouden. Daarnaast brachten de vrouwen zelf zonedig extra inkomsten in door thuiswerk, huishoudelijk werk voor anderen of seizoensarbeid aan te nemen. Ook konden ze wat verdienen met het verzamelen van vruchten en planten uit de natuur, bijvoorbeeld door dennennappels en eikels te rapen of lamsoor te plukken.

Arbeidsdeling tussen vrouwen

Het zogenaamde 'vrouwenwerk' was onderling naar rang en stand verdeeld onder de vrouwelijke familieleden, inwonende meiden en landarbeidsters.

Een landarbeidersvrouw, geboren in 1905,
over haar jeugd in Walcheren:

'Mijn vader was knecht. We hadden ons eigen land voor de petoaten. Me moeder most er wel altijd bij scharrelen. Dan ging ze de was doen, en wij gingen met opoe mee kreuksels zoeken of lamsoor, die ventte ze dan in het dorp. En dan most ja als kind mee, juun trekken of peeën wieden. En Sien, min zus most zondags de koeien melken, elke derde week, bij de boer, want dan had de meid vrijaf.'

(MORÉE EN SCHWEGMAN. 26)

Op de grote bedrijven beperkten de boerinnen zich voornamelijk tot de organisatie van de huishouding en de vaste vrouwelijke taken in en om de boerderij, zoals het melken op stal en het voeren van de kalveren, de kippen en de varkens als die er waren. Hun werk lag vooral in de voorbereidende sfeer en het nazien van het werk. Het werk zelf werd vooral gedaan door dienstmeiden en oudere dochters. Binnen het arbeidsdomein van de moeder waren de dochters bij haar in de leer, terwijl de vader de zonen op hun toekomst achter op de boerderij voorbereidde. Al tijdens hun schooltijd kregen de dochters vaak een kleine taak in de huishouding. Als zij na de lagere school enkele jaren verdere algemene vorming hadden gehad, bleven zij in het algemeen thuis en werden geheel ingeschakeld in het werk totdat zij trouwden en het huis verlieten. Het aantal meiden werd aangepast aan het aantal dochters dat thuis was. Omdat de dochters in navolging van hun broers de kans kregen om langer vervolgonderwijs te volgen, waren zij wel meer van huis dan voorheen.

Vanwege het ambachtelijke karakter en het grote belang van de huishoudelijke productie, liet de boerin de melkverwerking, de slachtbehandeling en het wekken niet aan anderen over. Zij nam de leiding in het werk. Aan andere vrouwen droeg zij de minder belangrijke deeltaken op, zoals het vuur stoken, water koken, snijden en het omspoelen van het gebruikte materiaal. De dochters werden door hun moeder op hun latere taken voorbereid. Kon een dochter laten zien dat zij die taken goed beheerste, dan was zij een gewilde huwelijkskandidate. Vooral het kaasmaken stond bekend als een moeilijk te leren ambacht. Werd een boerendochter om haar goede kazen

geroemd, dan stegen haar kansen op een goede huwelijkspartner naar haar keuze aanzienlijk.

Alle vrouwentaken die niet op of om de boerderij plaatsvonden, vielen onder het arbeidsdomein van de boer. Hij had de leiding over het vrouwenwerk op

Groep landarbeiders en landarbeidsters
aan het werk | ca 1920-1925

het land. Het betrof veelal routinematig, zwaar en langdurig handwerk, vaak onder barre weersomstandigheden. Deze taken kenden geen onderlinge arbeidsdeling tussen vrouwen, maar het was niet overall dezelfde groep vrouwen die dit soort werk deden. Op de grote akkerbouwbedrijven werden voor dit werk extra seizoen- en landarbeidsters ingehuurd. Op de kleinere bedrijven konden de boerenfamilies zich dat niet veroorloven. Daar namen de vrouwelijke gezinsleden dit werk op zich. Daarbij ging het wel om minder

oppervlakte dan op de grotere bedrijven. Bij het inschakelen van vrouwelijke gezins- en familieleden werd afgewogen wie het best van huis kon zijn. In sommige gebieden werd alleen in uiterste nood een beroep gedaan op de boerin zelf, omdat zij in en rond huis nodig werd geacht. Als er wat oudere dochters waren, namen die soms haar werk over en kon de moeder haar arbeidskracht op het land inzetten. In streken met driegeratie-gezinnen op het bedrijf, zoals in de Achterhoek en Twente, was het de grootmoeder die het lichtere werk in huishouden en gezin op zich nam en zodoende de moeder voor het werk achter vrijhield.

Vrouwelijke arbeidsdomeinen en tevens bedrijfstak

Vanouds was de verwerking van allerlei agrarische producten tot eindproducten ook een bron van inkomsten op het agrarische gezinsbedrijf. Het voordeel van de bewerking was dat de producten direct bruikbaar en beter houdbaar werden. De verwerking van een product vond plaats binnen een arbeidsdomein en werd als zelfstandige bedrijfstak op de boerderij erkend als er inkomsten uit binnenkwamen. De vezel- en wolverwerking en vooral ook de melkverwerking waren in de negentiende eeuw onbetwiste vrouwelijke bedrijfstakken die onder leiding stonden van de boerin en inkomsten inbrachten. De minder drukke wintermaanden werden benut voor de productie van stoffen, garens en kluwens van vlas, hennep, linnen en wol. Aan het einde van de negentiende eeuw liep deze commerciële productietak op de meeste boerderijen ten einde en werd teruggebracht tot productie voor eigen gebruik. In de zomermaanden maakten vrouwen boter en kaas van de melk die in dat seizoen juist in grotere hoeveelheden

'Mijn schoonmoeder toen 45 jaar, is bezig het 'ochtendvoer' voor de kippen rul maken met warm water, dat smaakte dan lekkerder en daardoor legden ze meer eieren' | ca 1948

beschikbaar was. Net na het kalveren is immers de melkgift van de koeien het grootst. Vanaf de jaren negentig van de negentiende eeuw gingen steeds meer boerenfamilies over tot verkoop van de melk aan zuivelfabrieken. Rond 1900 waren dus beide vrouwelijke bedrijfstakken op de boerderij aan het verdwijnen. Ondertussen werden deze boerinnen door landbouwwoordvoerders aangemoedigd om hun overgebleven werk beter aan te pakken en tot nieuwe bedrijfstakken uit te breiden. Lagen de oudere bedrijfstakken van vezel- en melkverwerking dicht tegen de huishoudelijke productie aan, deze nieuwe bedrijfstakken sloten meer aan bij de verzorgende werkzaamheden in de stal en op het erf. Deze voorlieden stimuleerden de boerinnen hun domein in de verzorging van de kippen en varkens voor eigen gebruik tot bedrijfstak uit te bouwen en te commercialiseren. Andere mogelijkheden zagen zij in de uitbreiding van de groente- en fruittuin en in de bijenteelt. Omdat vrouwen de meeste werkzaamheden hiervoor reeds verrichtten, was het in principe mogelijk dat zij zich deze nieuwe

bedrijfstakken als vrouwelijke bedrijfstakken zouden toeëigenen.

Tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 kwamen ook juist deze zogenaamde 'vrouwelijke' bedrijfstakken ter sprake als meest geëigend voor ongetrouwde vrouwen die in de landbouw een zelfstandig bestaan wilden opbouwen. In de discussies vroegen de aanwezige vrouwen zich echter af of deze arbeidsdomeinen als vrouwelijke bedrijfstakken erkenning zouden krijgen. Ook werd betwijfeld of vrouwen die zich bijvoorbeeld in de bijenteelt, tuinbouw of zuivelbereiding specialiseerden, kans op een betrekking hadden, of zich de investeringen voor het opzetten van een eigen bedrijf konden veroorloven. Als aanbeveling kwam uit de bus dat deze vrouwen het beste een eigen bedrijf konden opzetten dat een lage investering vergde maar een hoog rendement kende, zoals een tuinbouw- of pluimveeteeltbedrijf. Toch hebben slechts weinig vrouwen deze stap daadwerkelijk genomen.

Vrouwelijke bedrijfstak en zeggenschap: de zuivelbereiding als voorbeeld

De boter- en kaasbereiding was bij uitstek een vrouwelijk arbeidsdomein in de negentiende eeuw. Soms hielpen mannen bij het tillen en keren van de grote volvette Goudse kazen, maar ontegenzeggelijk was de boterbereiding en de kaasmakerij een vrouwelijk ambacht. Vrouwen hadden goed zicht en

controle op de gehele productielijn van de melk tot de boter en kaas. Zij voerden controle uit op de kwaliteit van de melk als zij de koeien op stal verzorgden en molken.

Boerinnen hadden echter niet overal in het land evenveel controle over dit arbeidsdomein. Er waren met name grote verschillen in hun zeggenschap over de verkoop en de inkomsten uit hun bedrijfstak. Op de gemengde bedrijven was de boterproductie niet de belangrijkste bron van inkomsten. De boerin ging zelf regelmatig naar de lokale markt of kruidenier en probeerde daar haar producten te slijten. Behalve boter had zij meestal ook wel wat eieren, verse melk of groenten aan te bieden. Aan huis kwamen ook wel vaste klanten. Zij kreeg zo direct geld in handen en gebruikte dit voor de

huishoudelijke uitgaven. Tussenhandelaren werden zoveel mogelijk uitgeschakeld om te voorkomen dat er wat aan de strijkstok bleef hangen. De opkomst van veilingen, keuringsdiensten en keurmerken in het begin van deze eeuw moesten de kwaliteit garanderen. Zij leidden echter tevens tot controlemaatregelen die ervoor zorgden dat de directe verkoop of ruil afnam. Boerinnen van de allerkleinste boerenbedrijven hadden slechts weinig of onregelmatig producten voor de verkoop. Omdat voor hen het inschrijvingsgeld voor een keurmerk niet loonde, bleven ze op de oude manier handelen maar bedongen op de 'vrije' markt zonder keurmerk over het algemeen lagere prijzen.

De veeteeltbedrijven die zich hadden gespecialiseerd op boter- en kaasbereiding hadden vanouds grote partijen zuivel in de aanbieding. Deze werden op regionale en gespecialiseerde markten maar ook volgens formeel vast-

gelegde leveranties verkocht. Door het economisch belang van de boter- en kaasbereiding in deze gebieden, werd ze als ambacht van de boerin onderkend en gewaardeerd. Dit was een vak dat je leerde 'van moeder op dochter' Vanwege het formele karakter van de verkoop verliepen op deze bedrijven echter alle transacties via de boer. Hij was immers degene die de contracten mocht tekenen en cheques kon innen, aangezien getrouwde boerinnen tot 1956 geen officiële transacties konden afhandelen. Deze boerinnen hadden dus nauwelijks controle over de verkoop en de inkomsten die uit hun bedrijfstak voortvloeiden.

Rond 1900 had de boterbereiding op de kleine gemengde boerenbedrijven aan betekenis ingeboet. Ook de boerenfamilies op de grotere veeteeltbedrijven in Friesland als Noord-Holland die respectievelijk bekend stonden om hun

Boter karnen

puike boter en kaas, leverden meer en meer hun melk aan de zuivelfabriek. Op deze grotere bedrijven gebruikten de boerinnen en hun dochters de vrijgekomen tijd vooral voor hun eigen ontwikkeling, het gezin en huishouden. Ze verlieten vaker dan voorheen het erf voor een bijeenkomst, een vereniging en andere activiteiten.

Op de grotere gemengde bedrijven op de kleigebieden, zoals in de Betuwe en Zeeland, maakten de boerinnen ook boter en soms wat kaas. Dat leverde hen enige aanvulling op het huishoudgeld op. Velen van hen bleven deze zuivelbereiding naast hun overige werk doen en volgden de trend om melk aan de fabrieken te gaan leveren slechts aarzelend. Om te kunnen blijven concurreren op de lokale markt pasten zij wel nieuwe methodes en hulpmiddelen toe zolang deze maar niet teveel investering vergden.

De volvette kaasbereiding op de middelgrote melkveebedrijven in de veenweidestrecken in Utrecht en Zuid-Holland bleef gehandhaafd. De boerinnen in deze streken hielden hun bedrijfstak als arbeidsdomein maar hadden geen controle over de verkoop en de inkomsten. Om de vernieuwingen in de fabrieken bij te kunnen houden, was de beproefde werkwijze en leerschool van moeder op dochter niet meer voldoende. Meisjesvakonderwijs in de zuivelbereiding op de boerderij stond hoog in het vaandel in deze streek.

Landbouwmodernisering en 'versmalling' van agrarische vrouwenarbeid

Agrarische vernieuwing: 'versmalling' en 'verheffing'

Het in de negentiende eeuw ingezette proces van landbouwmodernisering heeft tot 'versmalling' van de vrouwenarbeid op de boerderij geleid. Waar boerengezinnen de verwerking van eigen grondstoffen aan de industrie overlieten of productietakken afschreven, betrof het in vele gevallen vrouwen-taken of vrouwendomeinen. Niet alleen technische en bedrijfseconomische overwegingen lagen hieraan ten grondslag. De oorspronkelijk burgerlijke opvatting dat vrouwen zich voor het maatschappelijke belang in de eerste plaats op het huishouden en het gezin behoorden te richten, vond ook weerklank in landbouwkringen. Invloedrijke landbouwvoorlieden droegen deze opvatting uit op de activiteiten van de landbouworganisaties in die tijd, zoals hun congressen, lezingen en manifestaties bij tentoonstellingen.

Deze voorlieden maakten deel uit van de toenmalige landbouw- en plattelandselite van dorpsnotabelen, landbouwkundigen, landeigenaren en boeren met een groot bedrijf. Zij voelden zich verbonden met burgerlijke

moderniseringsgedachten. 'Verheffing' van de bevolking, zowel in materiële als geestelijke zin, was noodzakelijk om tot een betere samenleving te

Landbouwtentoonstelling | ca 1900

komen. Landbouwvoorlieden zagen deze 'verheffing' als belangrijke voorwaarde om de landbouw zodanig te moderniseren dat niet alleen de produktie zou stijgen maar ook het welzijn van de mensen in deze sector zou toenemen. Een belangrijke rol was daarbij weggelegd voor 'de vrouw', vooral in haar rol als opvoedster. Vrouwen werd een natuurlijke deugdzaamheid en moraliteit toegedicht die zij de kinderen dienden voor te leven. Dat kon alleen als zij een 'beschaafd' leven leidden met daarmee

overeenstemmende werkzaamheden. Deze landbouwvoorlieden vertaalden deze opvattingen naar de landbouw. Zij keurden af dat boerinnen en ook gehuwde landarbeidsters zich 'afsloten met ruw werk', ver van huis. Zij spraken niet over betere methoden of hulpmiddelen om deze vrouwenarbeid te verlichten. Voor hen was het de vraag hoe vrouwen van dit werk konden worden verlost.

In eerste instantie werden boerinnen zelf niet betrokken in discussie over dit vrouwenideaal, maar voerden landbouwvoorlieden deze met vrouwen uit de goegede burgerij, die deel uitmaakten van de groeiende vrouwenbeweging. Deze vrouwen eisten vanuit dezelfde idealen hun eigen plaats in de vooruitgang op, en wilden zelf voorbeeld zijn voor vrouwen van andere standen, zoals voor boerinnen. Al in de vorige eeuw pleitten zij voor de uitbreiding van arbeids- en scholingsmogelijkheden voor vrouwen.

A.M.M. (Mienette) Storm-van der Chijs (1814-1895) was één van de eerste woordvoersters van deze vrouwenbeweging. Zij beaamde op de landelijke landbouwcongressen dat vele boerinnen nuttiger werk konden verrichten dan het ruwe veldwerk dat hen gelijk stelde aan een dagloner. Ook pleitte zij ervoor dat vrouwen zich enkel nog zouden bezighouden met taken die overzicht en algemene achtergrondkennis vereisten en waarover zijzelf de verantwoordelijkheid zouden hebben. Zij reikte ook een nieuwe taak aan: de boekhouding. Als de boerinnen de boeken bijhielden, konden zij tevens inzicht en invloed in het bestuur van het bedrijf verwerven. Eigen arbeidsdomeinen en zeggenschap op bedrijfsniveau achtte zij voor boerinnen gepast.

Behalve man-vrouwverschillen speelden standverschillen in de negentiende eeuw een belangrijke rol. Zo wenste Storm-van der Chijs bijvoorbeeld de dochters van landeigenaren en boeren met grote bedrijven voor te bereiden om de vrouwen van 'mindere' boerenstanden voor te gaan. Zij zouden het toekomstig kader voor de vrouwen in de landbouw vormen, zoals landbouw-

voorlieden dat de broers van deze meisjes ten opzichte van de mannen in de landbouw hadden toebedacht. Deze jonge vrouwen zouden zich volgens

Melkhandel met botermakerij | ca 1923

Storm-van der Chijs bijvoorbeeld niet alleen in de zuivelbereiding zelf moeten bekwamen maar ook in het onderrecht daarin. Omdat dit inging tegen het burgerlijk vrouwbeeld van de gehuwde vrouw als moeder en evenmin aansloot bij een traditie bij de boerenstanden, bracht zij naar voren dat vele vrouwen ongehuwd bleven.

Zij konden op deze wijze toch een 'nuttig' leven leiden en hun 'natuurlijke' kwaliteiten als opvoedsters aanwenden.

Toen de prijs van de zuivelproducten op de internationale

markt kelderde in de jaren zeventig van de vorige eeuw, kwam de kwaliteit van de Nederlandse zuivel ter discussie te staan. Deze vrouwelijke bedrijfstak kreeg ineens de volle aandacht. De prangende vraag was hoe de zuivelbereiding in Nederland verbeterd kon worden. Aan de orde kwam of er moest worden gekozen voor het oprichten van zuivelfabrieken of het opzetten van onderwijsmogelijkheden aan boerinnen. Deze situatie werd benut door voorstanders voor het vakonderwijs voor vrouwen in de landbouw om dit onderwijs daadwerkelijk op te gaan zetten. Via commissies, congressen en landbouwbladen brachten zij regelmatig buitenlandse voorbeelden van zuivelonderwijs aan meisjes onder de aandacht. De redactie van het damesweekblad 'De Huisvrouw' bood de grote pleitbezorgers, J.P. Amersfoort (1817-1885) en Storm-van der Chijs, alle ruimte om zuivelonderwijs voor meisjes te propageren. Amersfoort spoorde de lezeressen aan om net als Storm-van der Chijs lid te worden van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw en hun stem te doen gelden: *'Indien vrouwen geholpen willen worden, zullen zij zich zelve moeten helpen.'*(1881)

Ondanks dat slechts enkele vrouwen een helpende hand toestaken, stemde de Hollandsche Maatschappij van Landbouw in 1881 in met de oprichting van een zuivelvakschool voor zowel jongens als meisjes. Inmiddels had de Friesche Maatschappij van Landbouw in 1881 een 'wandelleraar' in de zuivelbereiding aangesteld die op verzoek naar de boerderij kwam. In 1885 besloot die maatschappij ook een vakschool voor te gaan bereiden. Toen het in 1888 mogelijk werd overheidssubsidie voor onderwijs in de zuivelbereiding te krijgen, openden in 1889 de eerste scholen hun deuren. Op de 'Leerhoeve voor zuivelbereiding' in Oudshoorn, Zuid-Holland, kregen zowel jongens als meisjes les, maar wel gescheiden van elkaar. In hun lessen kregen de meisjes minder theorie dan de jongens en legden zich vooral toe op de zelfkazerij. Zij deden geen 'mannenwerk' op de boerderij en proefden alleen maar aan de fabrieksmatige zuivelbereiding. Uit geldgebrek werd deze leerhoeve na drie

jaar gesloten. De Friesche Maatschappij van Landbouw richtte in hetzelfde jaar een zuivelvakschool in Bolsward op met jaarlijks drie cursussen voor jongens en één voor meisjes. De meisjes werden vooral voorbereid op de zuivelbereiding op de boerderij, de jongens op die in de fabriek. Na drie jaar verviel de meisjescursus. Als reden noemde men de teruglopende belangstelling, terwijl de aanmelding van jongens de capaciteit ver te boven ging. De Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw begon in 1889 met een ambulante zuivelschool. Deze 'school' kon op verzoek voor vier weken ondergebracht worden op een doorsnee boerderij, die vergelijkbaar was met die van de leerlingen thuis. Naast voordrachten en groepsonderwijs was er 's morgens van zes tot acht uur praktische oefening in de nieuwe methoden van boter- en kaasbereiding. Deze school werd in 1896 opgeheven.

Het zuivelvakonderricht aan vrouwen werd overschaduwd door een toenemende stimulering van de zuivelfabrieken als de melkverwerkers van de toekomst. De fabrieksmatige zuivelbereiding groeide gestaag doordat steeds meer boerenfamilies overging op melkleverantie. Door de zuivelbereiding aan de fabrieken over te laten kwam deze van vrouwen- in mannenhanden. Schaalvergroting en de introductie van stoomkracht versterkten het proces waarin mannen de leiding namen over de zuivelbereiding in de fabriek. Landelijke opleidingen om het gebrek aan deskundig personeel voor de zuivelfabrieken op te heffen, kenden voortaan enkel mannelijke leerlingen. Het onderwijs aan de traditionele zuivelbereiders kwam zodoende niet structureel van de grond. Het bleef bij incidentele initiatieven. De boerinnen in de weidegebieden die wel zelf kaas en boter bleven maken, kregen enkel nog maar af en toe ondersteuning in de vorm van voorlichting, lezingen en cursussen voor de kaas- of zuivelbereiding op de boerderij. Het werk in de zuivelfabrieken was in mannenhanden.

Na de stopzetting van zuivelonderwijs aan vrouwen bleven de zuivelconsulenten op een andere manier bemoeienis houden met het vrouwenwerk op de boerderij, namelijk met het melken en de melkbehandeling. Zij betoogden dat de kwaliteit van de melk en de melkopbrengst volgens de moderne inzichten konden worden verbeterd door meer deskundig en hygiënisch te werken bij het melken en de verdere melkbehandeling. Beide taken waren op de meeste bedrijven vrouwentaken. De zuivelconsulenten organiseerden melkcursussen waarin grote aantallen jongelui beter leerden te melken. Verhoudingsgewijs namen in de loop der tijd steeds meer jongens deel. Zuivelconsulent Hylkema constateerde tevreden: *'Het melken wordt haast als een soort sport opgevat door de jonge mensen van de boerderij. Het melken is niet meer een voor mannen minderwaardig werk, dat met een vuil pak moet gebeuren.'*(1924). Dat steeds meer jongens leerden melken, hing samen met de

introdactie van het gebruik van kunstmest waardoor het vee niet meer zoveel mogelijk op stal hoefde te staan. Dit was voor die tijd wel het geval omdat de mest voor het bouwland het gemakkelijkst op stal kon worden verzameld. Dat het melken niet langer als uitsluitend vrouwenwerk werd gezien, had ook te maken met het toenemende belang van deze tak voor het gemengde bedrijf. Velen boerenfamilies breidden deze tak uit tot de hoofdtak van het bedrijf. Ging het eerst om een paar koeien op stal, het melken

Suus

'En dat werk als meid... ik heb 't graag gedaan, maar het was zwaar hoor.

's Ochtends al vroeg met juk en emmers naar de wei: melken! En als het dan geregend had of er lag een zware dauw, dan stonden je klompen zo vol water in dat lange gras. Tot aan je knieën was je dikwijls nat. 't Is wel gebeurd dat ik de hele dag met natte voeten liep, want dan waren ze nét droog en dan moest je wéér door de regen naar de wei om te melken. Als je terugkwam, ging je ontromen, dan de kalfjes laten drinken en dan, ja ... drie keer per week karnen - dan ben je bijna kapot. Trouwens, deeg kneden, dat is ook geen werk voor een meisje van veertien; maar je moest het toch doen, want we bakten zelf. 't Rotste werk was 's winters die grote schuurstraete ... dan moest je na melkenstijd alle emmers, de ontromer, nou ja alle melkspullen afschuren. Dat deed je altijd buiten, ook al vroom het. Dan stond mijn schort soms stijf bevrozen aan m'n lijf, en ik heb méér dan eens gehad dat de ketting van de aker aan mijn handen vastvroor terwijl ik de emmer water uit de regenbak omhoogtrok.'

(SLAGER 1981, 91-93)

vereiste behoorlijk meer tijd en dus afwezigheid van huis toen veel meer koeien in het veld gemolken moesten worden. Waar vrouwen bleven melken, waren dat veelal de dochters en de meid. De boerin sprong alleen nog bij als het echt nodig was of als de koeien op stal waren. Steunde de overheid met het zuivelonderwijs het opzetten van vakonderwijs voor een vrouwelijke agrarische bedrijfstak, in 1909 nam zij het initiatief tot beroepsonderwijs voor boerendochters en boerinnen. In tegenstelling tot het vakonderwijs in de zuivelbereiding richtte men zich in deze nieuwe vorm van onderwijs op alle arbeidsdomeinen van de boerin plus de voor haar relevante algemene vorming. Beide konden per streek verschillend zijn. Vanwege de combinatie van huishoudelijke en bedrijfsmatige arbeid werd dit onderwijs 'landbouwhuishoudonderwijs' genoemd. Ook dit onderwijs staat in de traditie van landbouwmodernisering en weerspiegelt de denkwijzen in vooruitstrevende landbouwkringen. Er was bijvoorbeeld geen enkele aandacht voor het vrouwenwerk op het land. Idealiter, klonk in het algemeen, mocht ook het overige landbouwwerk de boerinnen niet teveel belasten. Vanuit het onderwijs zelf redeneerde men dat de welvaart in de landbouw zodanig zou moeten verbeteren dat vrouwen een keus hadden in wat zij naast het huishouden op het bedrijf oppakten. Het landbouwhuishoudonderwijs kende al gauw verschillende vormen om de verschillen in werkzaamheden, stand en ontwikkelingspeil in het land recht te kunnen doen. Het merendeel van het onderwijs was part-time cursusonderwijs. Boerendochters van de grote landbouwbedrijven werden aangemoedigd om de speciaal voor dit onderwijs opgezette leraresopleiding te gaan volgen. Via de oprichting van 'bonden van oud-leerlingen' en de

boerinnen- en plattelandsvrouwenbonden probeerden deze leraressen in samenwerking met de landbouworganisaties de vrouwen voor te gaan en tegelijkertijd het vrouwelijk kader op het platteland uit te breiden. Deze bonden beperkten zich in eerste instantie tot de culturele en algemene ontwikkeling van de vrouwelijke plattelandsbevolking en de verbetering van de leefomstandigheden op het platteland. Hun woordvoersters was vele malen duidelijk gemaakt dat 'niemand' zat te wachten op een tweede boer op de boerderij en dat vrouwen zich beter bij hun 'eigen' zaken konden houden.

Vrouwenideaal en werkelijkheid in crisis- en oorlogstijd

Het van de burgerij afgeleide vrouwenideaal kon niet zonder meer in de landbouwsector worden verwezenlijkt. De goedkope arbeid van de landarbeidsters en de gratis arbeid van de boerin en haar dochters kon niet zomaar vervangen worden, maar moest eerst kunnen vervallen.

Weliswaar nam de opbrengst per hectare toe door het gebruik van kunstmest en kon meer vee per hectare worden gehouden door veevoer te kopen in plaats van het zelf te verbouwen. Ook steeg de arbeidsproductiviteit door

het toegenomen gebruik van machines en nieuwe teelt- en werkmethoden. Niettemin bleef vrouwenarbeid buiten het huishoudelijk domein op het agrarisch gezinsbedrijf voortbestaan. Door het ontginningsbeleid en het stimuleringsbeleid voor knechten en boerenzoons om op het platteland te blijven en zich te vestigen, nam juist het aantal kleine bedrijven waar vrouwenarbeid onontbeerlijk was, snel toe. Na een terugval rond de Eerste Wereldoorlog verbeterde de situatie in de jaren twintig met overwegend goede jaren, vooral in de tuinbouw en de veeteelt. Door de 'beurskrach' van New York daalden in 1930 de prijzen op de wereldmarkt dramatisch. In overleg met de landbouworganisaties voerde de overheid een crisisbeleid waarbij de marktwerking voor een deel werd uitgeschakeld, zodat de voedselprijzen nauwelijks daalden of zelfs hoger uitvielen. De boerenfamilies konden hierdoor beter dan voorheen inschatten wat de oogst hen zou opleveren. Niettemin moesten vele boerenfamilies alle zeilen bijzetten om deze tijd door te komen.

Hoewel het arbeidsaandeel van de vrouwelijke gezinsleden in de officiële cijfers nauwelijks veranderde,

Landbouwhuishoudleraresen voor een jubileum in de klederdracht van de streek waar zij werkten | 1928

Cursus van de Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande: inmaakles | jaren veertig

'In schort of overall?'

'Enkele vooruitstrevende meisjes in Zeeland (en dat zal ook wel zo zijn in andere provincies) melken in 'jongens'-overall met een alpinomuts op voor de bescherming van de haren, maar ... het merendeel van de Zeeuwse vrouwen kan dit niet aanvaarden. Ik sprak daarboven met opzet over 'jongens'-overall, omdat ik niet begrijp, waar er zo'n keus is uit frisse kleurige wasachte boerenbontjes, dat de meisjes er nooit toegekomen zijn deze overalls zelf te maken, om dan om de haren een passende doek te knopen. Hierdoor zou niet alleen een véél beter geheel kunnen worden verkregen, maar vooral ook een veel sterkere en goedkopere overall dan de gekochte producten, die in de eerste plaats een goedkoop massa-artikel zijn, waarbij nooit wordt gedacht aan doelmatigheid en sterkte. Bovendien zijn we bij de eigengemaakte, zowel voor de vrouwen als voor de mannen, in het bezit van dezelfde kwaliteit stof en kleur om te kunnen verstellen.

De Zeeuwse vrouwen, die de overall niet kunnen aanvaarden, hebben behoefte aan een goedzittende schort, die zowel met als zonder fuik gedragen moet kunnen worden. Deze schort zal als het ware alles moeten omsluiten en flink lang moeten zijn, zodat zij ook bij zittend werk, zoals bij melken b.v., flink over de knieën hangt.

In deze schort moeten zitten korte mouwen, dit met het oog op de specifieke Zeeuwse klederdracht, maar aan de korte mouw moet een langere mouw opgeknoopt kunnen worden. Deze schort zal verder moeten hebben één of twee flinke zakken, waarin vooral bij tuinwerk klein gereedschap kan geborgen worden.

De ceintuur zal een paar ringen moeten hebben, waaraan snoeimesje en bindgaren gehangen kunnen worden. Om het hoofd een bijpassende doek die met knoop en knoopsgaten gesloten wordt.

Onderdelen van het model dezer schort zouden ook voor andere streken overgenomen kunnen worden, en op kniehoogte kan een zak, die dicht te knopen is, gestikt worden, waarin bij het plukken van aardbeien of het wieden met de hand, hooi gestopt wordt, zodat men als het ware op een kussentje ligt. Bij het plukken van bonen enz. kunnen deze in de zak worden gedaan. Voor de Veluwe, Achterhoek van Gelderland, Overijssel en Drente, waar de vrouwen en belangrijke plaats in het boerenbedrijf innemen en in de oogsttijd meegaan naar het land, is deze schort ongeschikt. Daar kan over de warme, zwarte klederdracht niet nog zo'n schort worden gedragen. Hier zal gezocht moeten worden, - willen de vrouwen de klederdracht niet loslaten -, naar iets wat doelmatiger zal zijn dan de warme wollen stof en zal de mogelijkheid moeten worden onderzocht, of aan katoenen dracht geen voorkeur gegeven moet worden.

Als eerste patroon voor de gewenste werkkleding geven we de 'overall', hoewel we heel goed weten dat juist bij de invoering van dit kledingstuk héél veel bezwaren zullen moeten worden overwonnen, niet alleen bij de vrouwen en meisjes, maar ook bij de mannen. Waarom we dan toch dit patroon geven? Wel, omdat we van mening zijn dat één van de eerste eisen voor werkkleding, ook in de land- en tuinbouwbedrijf, moet zijn 'veiligheid'. En met deze eis voor ogen zien we dat, evenals in andere bedrijven, alleen de overall het meest aangewezen kledingstuk is.

UIT: A. SIEFFERS, DRAGEN WIJ DE JUISTE WERKKLEDING?, RESP. WERKKLEDING?, IN: IN EN OM WONING EN BOERDERIJ (1936), 166-167, RESP. (1937), 10-11

sprongen zij op alle mogelijke manieren bij. De krimpende economie bood geen mogelijkheden om de vrouwelijke bedrijfstakken uit te breiden of om nieuwe op te zetten. Wel pakte een aantal boerinnen de boter- en kaasbereiding weer op voor eigen gebruik. Het landbouwhuishoudonderwijs spoorde vrouwen aan om de nog bestaande huishoudelijke productie voor hun eigen voedselvoorziening te verbeteren en verhogen. Zo kon aanzienlijk op de huishoudelijke uitgaven worden bespaard. Daarnaast is het aannemelijk dat boerinnen zelf meer werk gingen verzetten en hun vrouwelijke dienstbodes opzegden en dat zij meer op het bedrijf gingen werken om daar loonarbeid uit te sparen. Verder zullen boerinnen en hun dochters op de kleinere bedrijven het inkomen hebben aangevuld via thuiswerk, huishoudelijk werk bij anderen of anderszins. Omdat de huishoudelijke productie nooit wordt meegeteld, de extra bedrijfsarbeid tijdelijk was en de bijverdiensten meestal niet in dienstverband plaatsvonden, is van al deze extra arbeid geen weerslag in de statistieken te vinden. In de oorlog was de economische positie van de landbouw minder ongunstig, maar was er weinig te koop. Opnieuw was de huishoudelijke productie van groot belang, nu niet uit geldgebrek maar om zichzelf en anderen van voedsel en materialen te voorzien.

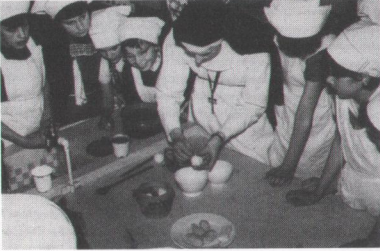
Arbeid van loonarbeidsters en dochters: opheffing van vrouwelijke deeltaken

Na 1945 bleef de overheid de prijzen van landbouwproducten en daarmee de inkomensvorming in de agrarische sector garanderen. De landbouwmechanisatie kreeg een nieuwe impuls door de tractoren die binnen het Amerikaanse hulpprogramma voor de wederopbouw, de Marshall-hulp, konden worden aangeschaft. Bij de vorming van de Europese Gemeenschap in 1958 - nu de Europese Unie - werd een Europees landbouwbeleid geformuleerd dat sterk leek op het Nederlandse model. De gegarandeerde tarweprijzen en de andere daaraan gekoppelde landbouwprijzen bleven aanzienlijk boven de wereldmarktprijzen. Voor de landbouwbedrijven die het beleid konden navolgen, brak een 'gouden tijdperk' aan.

Door een verdergaande specialisatie en intensivering kwam de 'agribusiness' per productiekolom op de voorgrond te staan. De productie op de landbouwbedrijven werd afgestemd op die van de toeleveranciers en afnemers.

De betaalde werkgelegenheid op de boerenbedrijven nam drastisch af. Na de eerste periode van wederopbouw ontstond er een arbeidskrapte. Met hogere lonen trok de opkomende industrie veel arbeidskrachten weg van het platteland. Dat gold ook voor de vrouwelijke loonarbeidsters in de landbouw. Veel jonge vrouwen vonden het werk in de arbeidsintensieve electronica- en

textielfabrieken aantrekkelijker dan het werk in de landbouw. Deze situatie stuwde de loonkosten omhoog waardoor de kosten voor de aanschaf van duurdere en complexere machines en chemicaliën voor onkruidbestrijding begonnen op te wegen tegen de gestegen loonkosten voor het voorheen goedkope en fijne handwerk van vrouwen.

Kookles op de landbouwhuishoudschool | jaren vijftig

Het landbouwhuishoudonderwijs werd vlak na de oorlog samen met de verlenging van de leerplicht tot veertienjarige leeftijd verbreed tot 2-jarig dagonderwijs voor alle plattelandsmeisjes die anders geen dagonderwijs na de lagere school zouden hebben gevolgd. Het kreeg meer het karakter van algemeen vormend onderwijs dan beroeps- onderwijs voor vrouwen in de agrarische sector. Het cursusonderwijs kalfde langzaam af. De idee dat vrouwen nauwelijks meer in een bedrijfstak werkzaam zouden zijn, verhinderde bovendien de uitbouw van het meisjesonderwijs tot een volwaardige beroepsopleiding voor vrouwen in de landbouw. Het lager en middelbaar agrarisch onderwijs kende pas meisjesleerlingen in de jaren zestig.

Agrarische gezinsbedrijven: éénmansbedrijven zonder vrouwenarbeid?

In het taalgebruik kwam deze afname van loonarbeid op het agrarisch gezinsbedrijf tot uitdrukking in het woord 'eenmansbedrijven'. Hoewel het betekende dat er geen mensen in vaste loonarbeid waren, werkte deze term ook zeer verhullend, alsof al het werk slechts door één man werd verricht. Nu laten de CBS-cijfers inderdaad een scherpe daling in de vrouwelijke gezinsarbeidskrachten na 1947 zien. Maar voor een groot deel vloeien deze lage cijfers juist voort uit de opvattingen over vrouwenarbeid op het landbouwbedrijf. Het aantal geregistreerde meewerkende dochters daalde tussen 1947 en 1960 van ruim 60.000 tot 13.000; de 'meewerkende echtgenoten' van 81.000 naar 17.000. Deels werkten de dochters inderdaad minder vaak mee als vaste gezinskracht, omdat zij minder nodig waren en vaker en langduriger een oplei-

De boerin schenkt een kop koffie

ding volgden en vervolgens vóór hun huwelijk in een andere beroepssector gingen werken. Vooral de cijfers van de echtgenotes tonen de onbetrouwbaarheid van de telwijzen. Waren het er volgens de Volkstelling van 1960 maar 17.000 'meewerkende echtgenoten', nadat de Wet Fiscale Voorzieningen Werkende Gehuwde Vrouw in 1962 is ingevoerd, blijken er in de landbouwstelling van 1962 ineens weer 69.000 meewerkende echtgenotes te zijn geteld.

De onvolledige CBS-cijfers ondersteunden prognoses uit de vijftiger jaren dat vrouwenarbeid op het landbouwbedrijf aan het verdwijnen was. Maar juist de kleinere boerenbedrijven en vooral de allerkleinsten die vanaf deze

**Boerin weer betrokken
bij bedrijfsvoering**

'De sterke na-oorlogse mechanisatie van het landbouwbedrijf, waardoor de boer in de tijd van zaaien en oogsten directer bij de verschillende werkzaamheden is betrokken en bijgevolg meer op het land of van huis is dan vroeger, heeft als onverwacht neveneffect, dat de tegenwoordige boerin - nolens volens - weer wat meer in aanraking komt met sommige aspecten van de bedrijfsvoering. Zo gebeurt het hedentendage meermalen, dat zij mensen die voor bepaalde bedrijfszaken aan de deur komen, te woord moet staan en eventueel ook verder moet kunnen helpen. Daarnaast krijgt zij eveneens diverse telefoontjes welke voor de boerderij zijn bestemd, te beantwoorden of moet zij op z'n minst de boodschappen aan haar man kunnen doorgeven.'

(SAAL 1958, 163-164)

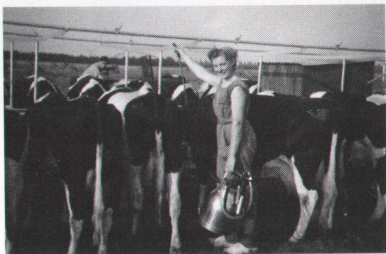
periode buiten de statistische verwerking werden gehouden, hebben het ideaal van niet-meewerkende echtgenote, dochters en andere vrouwelijke familieleden nooit kunnen verwezenlijken. Deze bedrijven overleefden immers door de aanwezigheid van vele 'gratis' handen die zij des te harder nodig hadden om tegen de machinale arbeid bij anderen op te kunnen werken. Bovendien vond het ideaal van de 'zorgende' moeder niet overal ingang. Op deze boerderijen bleef de drukke tijd op het land een familiegebeuren .

Maar ook op de grote bedrijven waar de vrouwelijke gezinsleden zich geruime tijd niet met werk op het land hadden ingelaten, deden boeren regelmatig een beroep op hen toen zij niet langer de beschikking hadden over loonarbeiders. Behalve de zonen vingen de dochters een deel van dit werk op, maar als zij van huis waren vanwege school en beroepsopleidingen kwam dit werk op de echtgenotes neer. Deze 'inspringarbeid' werd tot voor kort niet volledig geteld en meegerekend in de landbouwtellingen. Deden deze echtgenotes volgens de opgave van de boer onregelmatig of minder dan twee dagen per week bedrijfsarbeid, dan werd deze arbeid niet in de statistieken meegeteld.

Op de grote melkveehouderijen in de Utrechtse en Zuid-Hollandse veenweidegebieden blijven veel boerinnen met het kaasmaken doorgaan. Hun vasthoudendheid

was aanleiding voor moderniseringsgezinde landbouwkringen om eens in de tien jaar opnieuw de vraag op te werpen of zelfkazers onderhand niet de ontwikkeling in de boterbereiding moesten volgen. Onderzoekers raakten geïntrigeerd door de vraag waarom er toch zelfkazers bleven bestaan. Zij hadden geconstateerd dat zelfkazende boerinnen drie uur werktijd compenseerden door minder tijd te steken in de huishouding en vroegen zich af of deze boerinnen de opvoeding van hun kinderen en het huiselijk leven niet teveel veronachtzaamden. Waardeoordelen waren in de daaropvolgende discussies aan de orde van de dag maar werden ook bekritiseerd. Sommige woordvoerders vonden het wonen in enkele kamers in het zomerhuis of voorop de geboende stal maar primitief en zelfs achterlijk, anderen lieten

zien hoe functioneel het was om tijdens de kaastijd het huishoudelijk werk op zo'n manier te beperken. Klonk in de jaren dertig de conclusie dat zelfkazende boerenfamilies met de kaasproductie doorgingen om de crisistijd door te komen, in de jaren vijftig werd hen een eigen regionaal cultuurpatroon toegedicht. In de jaren tachtig vertelden oudere boerinnen hun eigen

Melken, met de machine | 1958

'Boerin in hart en nieren'

'Als kind hielpen we al mee op onze boerderij. Ik was 11 jaar en moesten we al mee melken (vóór en ná school).

Er waren eerst 4 dochters, toen 'n jongen, toen weer een meisje en daarna weer een zoon bij ons thuis.

Met gras kuilen hielpen we ook (altijd zaterdags kuilen). Tussendoor hielden we van vastenavond en liedjes maken en zingen. Later kocht 'papa' een melkmachine en gingen 2 zusjes in betrekking bij een boer voor f 27, 25 per maand. Dat was begin jaren '50. Ik

bleef thuis en mocht met de machine melken, wat ik graag deed! Vroeger maakten we thuis kaas en sinds mijn trouwdag bleef ik dat doen. We hebben

4 kinderen waarvan 1 ook boerin.

Ruim 30 jaar kaas gemaakt, bijna 40 jaar getrouwd en...50 jaar gemolken.

Ik doe het nog steeds graag! 75 koeien per maal. Kaas maken deed ik ook

altijd graag. Alle kaas werd 'uit huis' verkocht. Veel werk, toch gezellig.

Dat is al 't werk waar ik veel van hou!

verhaal. Zij hebben wel degelijk ervaren hoe moeilijk het was om de arbeidsdomeinen van kaasbereiding, gezin en huishouding te combineren.

De in potentie nieuwe vrouwelijke bedrijfstakken in de pluimveeteelt en de varkensteelt waren inmiddels gepromoveerd tot enige bedrijfstak in gespecialiseerde bedrijven en behoorden in die situatie voortaan tot het mannelijk arbeidsdomein. Het melken bleef een gemengde bezigheid, al waren het in eerste instantie vooral mannelijke leerlingen die de cursussen in het machinemelken gingen volgen.

Mondigheid en plattelandsvernieuwing

Mondigheid en individualisering na 1968

Door de automatisering en verplaatsing van arbeidsintensieve industrieën naar lage lonenlanden in de Derde Wereld en het sluiten van de mijnen in Zuid-Limburg, sloeg het arbeidstekort om in een algemeen arbeidsoverschot. Veel laaggeschoolde krachten op het platteland raakten werkloos. De overheid probeerde dit op te vangen door stimuleringsgebieden aan te wijzen die aanspraak konden maken op rijksgelden ter verbetering van de vestigingsvoorwaarden voor nieuwe diensten en industrieën.

Tegelijkertijd zette zich een maatschappelijke stroming door. Het jaar 1968 luidde de nieuwe mondigheid van de Nederlandse bevolking in. De samenleving kreeg een meer pluriform karakter door nieuwe vormen van inspraak en medezeggenschap en door afwijkende maatschappijvisies en waarden- en normenpatronen.

De ontkerkelijking en het streven naar oecumene droegen bij aan een geleidelijke ontzuiling. Deze veranderingen

Boerendochters op tractor en zichtmachine

'De afdeling Bedum (Groningen) van de Nederlandse Vereniging voor Huisvrouwen constateert, dat weliswaar vele boerinnen het melken niet meer hebben geleerd, maar dat er toch de allerlaatste tijd onder de jongeren zowel vanwege de mechanisatie als vanwege de geringe personeelsbezetting in toenemende mate de neiging bestaat om dit wel weer te gaan doen. Juist in de hooibouw en in de oogsttijd is het kunnen beschikken over arbeidsreserve voor het melken van groot belang. Daarnaast maakt de moderne boerendochter zich dikwijls verdienstelijk bij werkzaamheden met de tractor en de zichtmachine.'

(SAAL 1958, 145)

drongen ook door in de plattelandsgemeenschap en het boerengezin. Vanuit de vrouwenbeweging kwam de roep om gelijke vertegenwoordiging en economische zelfstandigheid van vrouwen. De overheid stimuleerde dit vooral in de jaren tachtig. In het kader van het Europese beleid voor gelijke behandeling moesten in Nederland veel regelingen worden aangepast.

Vanaf 1968 zette ook de afname van de agrarische beroepsbevolking zich rigoureus door. Het is het jaar van het zogenaamde plan-Mansholt van Nederlands EG Commissaris van Landbouw Sicco L. Mansholt (1908-1995) dat tot verdere schaalvergroting en intensivering van de landbouw leidde. De boerenfamilies die doorgingen, moesten hard aanpakken in een steeds meer getechnologiseerd bedrijf. De grote investeringen die hiermee gepaard gingen, maakten verdere specialisering noodzakelijk. Tegen alle eerdere verwachtingen in gingen vrouwen vanaf die tijd meer in het landbouwbedrijf werken om het hoofd boven water te kunnen houden. Ze stapten weer op de tractor zoals ze als dochters ooit hadden gedaan. In de melkveehouderij bracht de aanschaf van dure computergestuurde melkinstallaties in een zogenaamd 'melklokaal'

het melken opnieuw dichtbij huis en dus weer binnen het bereik van de vrouw. Hoewel de technische complexiteit hen ook afschrok, nam een aantal agrarische vrouwen de uitdaging op en namen juist het melken weer op zich. Deze betrokkenheid uitte zich ook in de behoefte aan meer inspraak en medezeggenschap. Een andere groep agrarische vrouwen bleef of ging weer buitenshuis werken in hun oorspronkelijke beroep en droegen op deze wijze bij aan de inkomsten.

Er waren ook vrouwen die zich na hun eigen vakopleiding in het agrarische beroep wilden bekwamen. In de gemoderniseerde bedrijven was het ongeschoolde werk dat voor hen overbleef niet bevredigend. Maar aangezien het agrarisch onderwijs zich vanouds uitsluitend op mannen had gericht die zich als jongen al op hun toekomst in de landbouw voorbereidden, bestonden er alleen volledige opleidingen die van jongsaftaan gevolgd moesten worden. De cursussen voor volwassenen waren vervolg- en bijscholingscursussen die voor de agrarische vrouwen een te hoog kennisniveau veronderstelden. Bovendien misten

'Na lang wikken en wegen heeft mijn vader een M.A.N. trekker gekocht... Op de trekker één van mijn 4 zussen. Jongens voor de boerderij hadden we niet.' | 1958

'De bekoring van het boerenvak.'

Twee jonge vrouwen die ervoor gekozen hebben boer te zijn.

Rietje en Mieke groeiden op in het boerenbedrijf: 'Moeder was volop bezig met het 'onzichtbare werk': telefoon aannemen, boodschappen doen voor het huishouden en het bedrijf, de melktank schoonmaken. Pa had vaak een paar extra handen nodig. Met zes kleine kinderen kon moeder niet weg en dus werden wij van jongs af aan ingeschakeld. In het huishouden hadden we een vaste taak, achter op de boerderij waren de werkzaamheden heel verschillend. Veel dingen groeiden vanzelf. We speelden veel op het erf en als je daar rondloopt, help je wel even mee. 's Zomers hielpen we mee met schoffelen en bieten hakken. Daar werden we ook voor betaald, dat was natuurlijk ook erg prettig. Vanaf ons twaalfde jaar hielpen we ook mee met onder andere het melken, afspoelen, schoonmaken van de stallen en het weteren van de kalveren, gewoon de werkjes waar wat meer handen voor nodig zijn. We konden pa het werk toch niet alleen laten opknappen?'

Tegenwoordig vormen Rietje(23) en Mieke(28) een maatschap met hun vader. In principe heeft iedereen in de maatschap dezelfde beslissingsbevoegdheden: bijvoorbeeld het recht een koe te kopen of een trekker te kopen. De maatschap wordt in hun geval gebruikt als een soort overgangsregeling. Zo kunnen de twee opvolgsters ervaring opdoen en vermogen opbouwen totdat pa over drie jaar definitief uit het bedrijf stapt. 'In het begin was het verschrikkelijk. Iedereen zat te kijken. Op voorlichtingsbijeenkomsten, beurzen,

technische vergaderingen is er zelden een vrouw te bespeuren, en zeker geen die ook nog vragen stelt. Vrouwen die kennis van zaken hebben, zijn blijkbaar beangstigend. We hadden voortdurend het gevoel ons te moeten verdedigen.'

Mieke, de jongste, heeft na de middelbare school de Hogere Agrarische School afgemaakt. Ze werkt nu nog full-time op de boerderij, maar is sinds kort aangenomen als cursusleidster bij het NAJK. Rietje heeft een verpleegstersopleiding gevolgd. Daarna is ze thuis komen werken en heeft in de avonden de Middelbare Agrarische School gedaan. Ze werkt als oproepkracht in het Psychiatrisch Centrum Nijmegen, maar liever niet méér dan een week per maand. Ze vindt dat ze na een week 'de voeling' met het bedrijf kwijtraakt: 'Je weet dan nauwelijks meer wat er speelt'. [...]

De zussen streven er beide naar part-time te werken naast het bedrijf. Dit willen ze niet alleen omdat er genoeg 'brood op de plank moet komen', maar ook omdat ze het te beperkt vinden om zich alleen met de boerderij bezig te houden. Hoofdzaak blijft echter de boerderij. 'In principe kun je ergens anders meer verdienen met minder arbeidsuren, maar dan mis je de bekoring van het boerenvak. We vinden het belangrijk om op zo verantwoord mogelijke manier voedsel te produceren. Met dieren bezig zijn en melken is absoluut een feest. Ook het zelfstandig ondernemer zijn trekt ons aan.'

ENKELE FRAGMENTEN UIT: B. KRAL, 'MIEKE EN RIETJE VAN DEN HENGEL: DE BEKORING VAN HET BOERENVAK', IN: BOERINNU I (1991)-I, 29-31

jonge boerinnen dat de landbouw in het agrarisch onderwijs niet in een maatschappelijk kader werd geplaatst en er daardoor bijvoorbeeld geen ruimte was voor discussies over verschillende landbouwmethoden. Met name de jonge vrouwen probeerden gehoor te vinden in de landbouw-wereld. Zij vormden boerinnengroepen waarin ze hun positie en standpunten bepaalden en van waaruit ze voor hun belangen opkwamen. Met succes pleitten ze onder andere voor vakcursussen die afgestemd waren op de kennis van vrouwen. Ondertussen zijn de mogelijkheden voor een vakopleiding op latere leeftijd uitgebreid. De aansluiting van deze groepen met de oudere plattelandsvrouwenbonden is niet echt tot stand gekomen, maar velen van de toen jongere boerinnen hebben zich via de vakcommissies 'agrарische vrouwen' in de landbouworganisaties ingewerkt. De doorstroming naar bestuursfuncties in de organisaties gaat slechts langzaam.

Een nieuw arbeidsdomein voor vrouwen: 'verbreding' met een 'tweede' tak

Tot aan de jaren tachtig heeft de landbouwpolitiek van de Europese Unie (EU) voor een aantal belangrijke producten voor stabiele prijzen gezorgd. De boerenfamilies die hun bedrijfsvoering aan het bijbehorende ontwikkelingsbeleid konden blijven aanpassen, deelden mee in de stijgende welvaart. Maar in de jaren tachtig bereikte deze trend haar grenzen. In de jaren zeventig, een periode van algemene economische teruggang, nam de onvrede over

Aan de computer | jaren '90

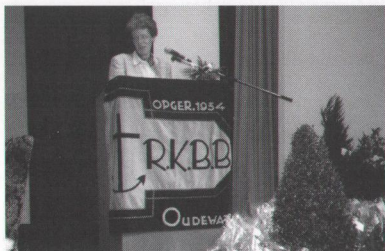
Op de boerderij in de winkel wordt de zelfgemaakte kaas verkocht. | jaren '90

het Europees landbouwbeleid toe. Het ging vooral om de productieoverschotten in de vorm van de bekende boterberg en melkzee alsook de stijgende EU-uitgaven voor de landbouwsubsidies. Dit viel samen met hernieuwde pogingen om 'vrijhandel' op de wereldmarkt af te dwingen. Inmiddels begon het besef door te dringen hoe ernstig het milieu onder druk stond door overbemesting en door de afvloeiing van overtollige pesticiden en onkruidbestrijders in het grondwater. Binnen de nieuwe Europese richtlijnen stelden de Nederlandse beleidsmakers maatregelen vast om de productiegroei af te remmen, ondermeer via de melkquota. Ook werden normen gesteld aan de maximum toelaatbare milieubelasting.

Op deze beleidswijzigingen waren veel landbouwbedrijven niet voorbereid. De boerenfamilies en hun financiers hadden hiermee geen rekening gehouden in hun toekomstverwachtingen. De laatste jaren sluiten in

Nederland zo'n 3.000 bedrijven per jaar. Op meer en meer bedrijven wordt in plaats van een hooggespecialiseerde mono-cultuur nu weer één of meerdere extra bedrijfstakken opgezet om de bedrijfsrisico's te kunnen spreiden.

'Verbreding' oftewel 'pluri-activiteit' omvat het opzetten van een nieuwe

'Het vraagt je algehele inzet, motivatie en tijd.'

'Boerin maar geen kaasmaakboerin (i.t.t haar schoonmoeder), eerder 'vergader-boerin' en 'koeien-boerin', ofschoon ze niet melkt, maar wel de kalveren verzorgt, de schuren schoonhoudt en het erf, plus het huishouden en dit met plezier. Ze verlaat graag het erf omdat ze zich ook graag bezighoudt met anderen. Op deze foto houdt ze als voorzitter van KPO-afd. Oudewater de feestrede t.g.v. het 60-jarig bestaan. Ik noem het 'onbetaalde arbeid', ook al doe je het met veel plezier, het vraagt je algehele inzet, motivatie en tijd.'

teelt of niet-agrarische activiteiten, zoals bijvoorbeeld een minicamping, boerderijwinkel, groenteabonnementen, creatieve cursussen, bloembinderijen, boerenwinkels of landgoed-fairs. Opvallend is dat veel activiteiten niet agrarisch zijn. Bovendien zijn veel activiteiten niet werkelijk 'nieuw'. Dat geldt bijvoorbeeld voor het 'zelfkazen'. Na een periode van voortdurende afname, neemt het weer toe. Ook al zijn het vooral vrouwen die de kaasbereiding ter hand nemen, het is niet langer een uitsluitend vrouwelijk arbeidsdomein.

De overheid steunt deze ontwikkeling van meerdere bedrijfstakken door het beleid voor plattelandsvernieuwing. Men verwacht namelijk dat deze nieuwe bedrijvigheid ook de werkgelegenheid en de leefbaarheid in de landelijke gebieden ten goede zal komen. Vrouwen spelen in dit vernieuwingsproces een belangrijke rol. Zij nemen vaak het initiatief voor een nieuwe bedrijfstak en eigenen het zich toe als een nieuw arbeidsdomein. Bovendien treden ze als (mede-)ondernemster op en oefenen daadwerkelijke invloed uit op de bedrijfsbeslissingen.

De meeste 'nieuwe' bedrijfsactiviteiten zijn zeer arbeidsintensief en de werklast is groot. Toch willen veel vrouwen hun nieuwe arbeidsdomein niet meer missen. Ze zijn trots op hun producten en het zelfverdiende inkomen. Ze vinden voldoening in het realiseren van de eigen ambities en zijn ingenomen met hun bijdrage aan de toegenomen

financiële speelruimte van huishouden en bedrijf. Ze hebben plezier in het werk en putten inspiratie uit de daarmee verbonden sociale contacten.

Velen zien in 'verbreding' en 'vernieuwing' een kans om een volwaardige rol van vrouwen in de landbouwsector te kunnen verwezenlijken. Anderen ervaren het als een stap terug. Zij vinden dat de vernieuwende vrouwen maar al te snel hun moeizaam verworven levensstandaard opgeven door zich weer met allerlei werk op te laten zadelen, zich met meervoudige taken te laten belasten en door het recht op de rol als huisvrouw en moeder op te geven. Zelf zeggen de vrouwen dat hun arbeidsuren niet tellen 'omdat zij er toch zijn'. Buitenshuis werken vinden de meesten geen alternatief vanwege

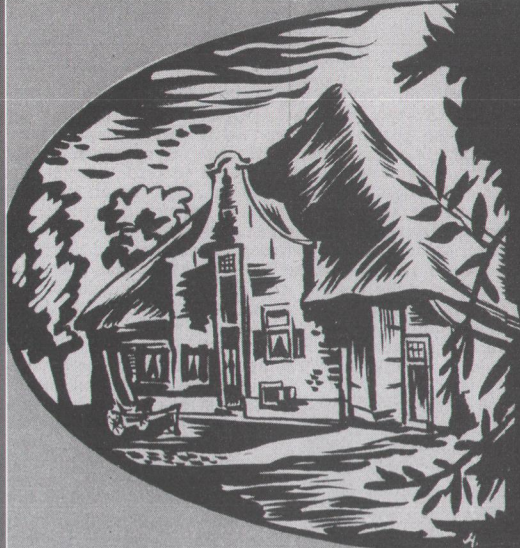
hun verantwoordelijkheid voor gezin en bedrijf. Economisch gezien is er meestal wel sprake van rentabiliteit ondanks een mogelijk lage verdienste per uur. Te verwachten is dat de vrouwen zelf op den duur alleen doorgaan als de inkomsten enigszins opwegen tegen de arbeid die ze erin steken. De

Verkoop aan huis van eigen fruit | 1996

meesten van hen hebben ooit een baan gehad en weten wat de prijs van hun tijd kan zijn. Professionalisering kan worden ondersteund met subsidieregelingen voor scholing of advies, door hulp bij het vormen van onderlinge netwerken en door belemmeringen in de wet- en regelgeving weg te nemen.

Een terugblik op honderd jaar vrouwenarbeid in de landbouw laat zien dat een eigen bedrijfstak op het agrarisch gezinsbedrijf in het verleden net als nu deel uitmaakte van de identiteit van veel vrouwen. Zij ontleenden er status aan en kregen waardering voor de geleverde kwaliteit. In tegenstelling tot vroeger is hun uitgangspositie heel anders. Nu is er juridische gelijkheid. Vrouwen zijn nu wettelijk handelingsbevoegd en kunnen hun bedrijven geheel zelfstandig en onafhankelijk voeren. Scholing en sociale verzekeringen op maat vormen nog steeds een punt van zorg evenals de taakverdeling in het huishoudelijke arbeidsdomein. Dat is hardnekkig een vrouwelijk arbeidsdomein gebleven met nauwelijks economische erkenning of vaste mannelijke deeltaken en nog altijd sluitpost 'als achter alle handen nodig zijn'.

De haan kraait al vroeg

EN OP DAT MOMENT BEGINT DE DAG VAN DE PLATTELANDSVROUW

Hoed af, heren! Herinnert u het zich nog, die camera-achtersvolgving van een Nederlandse huisvrouw gedurende haar dagtaak? Het was een opsomming van bezigheden, die elke man weer eens goed kon doen beseffen, hoeveel bewondering hij dient te hebben voor de vrouw des huizes. En wij waren blij, dat wij er hem toe konden brengen de hoed af te zetten als blijk van zijn hoogachting en waardering.

Maar nu! Wat te denken van de vrouw, die haar huishouden op het platteland voert? U weet natuurlijk best, dat ook zij de gehele dag in touw is en daarbij nog vele werkjes opknapt, die de stadsvrouw te enen male vreemd zijn. Hebt u haar wel eens bezig gezien van de vroege ochtend tot de late avond? U zult beslist versteld staan van haar capaciteiten en haar onuitputtelijke energie.

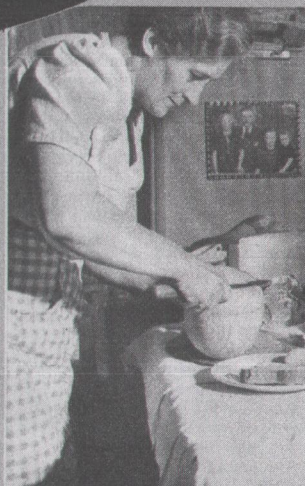
Wij togen naar . . . Lutjebroek om haar in volle actie te zien. Onze plattelandsvrouw was mevrouw Silver, huisvrouw en moeder van vier kinderen. Zij had het druk, zó druk, dat wij nauwelijks haar aandacht voor het maken van foto's durfden opeisen. Daarom slopen we stilletjes achter haar aan en kwamen tot de ontdekking, dat zij minstens evenveel kilometers aflegt als de vrouw in de stad, dat zij zeker zoveel meters brood per jaar snijdt en dat haar afwas jaarlijks ook fabelachtige afmetingen aanneemt. Bovendien moet zij de kippen en varkens voeren, de melkbussen schuren en boenen, de deel

schoonhouden, karnen en talloze andere taken vervullen. . . .

In huize Silverhome is geen wekker nodig om de slapende bewoners wakker te maken. Daar zorgt de haan wel voor, die zijn luid kukeleku fel en meedogenloos laat klinken in het stille ochtendgloren. Vijf uur . . . opstaan, moeder Silver! Je taak is begonnen. Gelukkig kwam de fotograaf nog net op tijd om haar met de huishoudelijke bezigheden te zien starten. Haar dochters, Jantientje, de jongste van acht jaar, en Guus, een gezonde meid van veertien, die helemaal in Enkhuizen op de M.U.L.O. gaat, worden ook gewekt. Vader en zoon zijn al weg om de koeien te melken. Elly, de oudste dochter en eigenlijk moeders rechterhand, werkt tijdelijk op een volkshogeschool in Bergen en moeder redt zich maar zonder haar.

De bedden worden gelucht en tegen zeven uur zit de hele familie aan het ontbijt. Er wordt flink gegeten en dat is nodig, want veertien hectare grond en twintig vette koeien plus nog wat klein vee leveren genoeg werk op voor vader en zoon, die met de hulp van één knecht alles moeten doen.

De kinderen verdwijnen na het ontbijt, want ze moeten op de fiets naar school. Moeder Silver heeft dan werk genoeg in de volgende uren: kippen en varkens voeren, de melkemma's schuren en het huis aan kant maken, zodat tegen half elf de hofstee netjes is. Dan komen de mannen en ook dikwijls een "buurvrouw even „konkelen”.

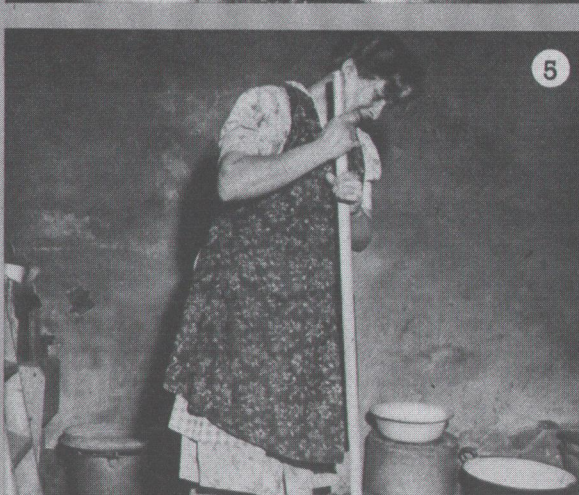

3 Ziezo, alles heeft gegeten, de onbijttafel is aan kant, en nu wordt het tijd, dat de kippen en varkens hun portie krijgen, want die hebben ook een behoorlijke eetlust en het is de taak van moeder de vrouw hun honger te stillen.

Het woord koffiedrinken kent men hier niet, „konkelen” is een uitdrukking, die men reeds jaren bezigt!

Maar na dat koffiedrinken wordt er ook weer hard gewerkt! Wassen, koken, verstellen, stoppen, boenen, schuren, stoffen, karnen, kortom, er is altijd iets te doen en als de huisvrouw er zo nu en dan niet eens wat tijd voor zichzelf afneemt, is ze nooit klaar met ploeteren! Baas Silver kan dan ook met bewondering naar zijn kwieke, ijverige vrouw kijken en in stilte de hemel danken, dat ie het zo best getroffen heeft.

En de vrouw des huizes zélf? Ze heeft het druk, toegegeven, maar ze zou toch nooit willen ruilen met het leven van een stadsvrouw, want daarvoor is de boerderij haar te lief!

1 Wanneer moeder Silver klaar is met haar toilet, is haar eerste taak het dekken van de tafel. Een stevig onbijt, bestaande uit flinke sueden brood, een paar plakken kaas en wat spek, is beslist noodzakelijk om goed te kunnen werken!

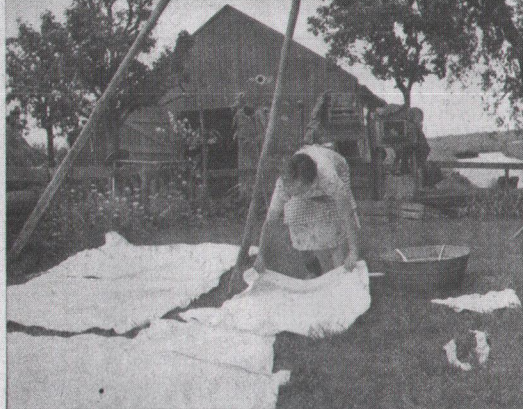
2 Vader en zoon hebben het eerste werk er al op zitten: het melken van de koeien. Ze komen terug met volle melkbussen en met lege magen. Mmm! De koffie ruikt heerlijk! Black, het paard, wordt al verwelkomd met brood.

4 Dit is een karweitje, dat de stadsvrouw volkomen vreemd is! Het boenen en schuren van de gebruikte melkemmaars en -bussen. Het moet grondig gebeuren, want hygiëne is een voor-naam ding.

5 Hebt u wel eens boter gekarnd? Niet? Dan moet u het toch beslist eens proberen. U begint vol enthousiasme en goede moed, maar na enige tijd gaat u uw armen voelen! De plattelandsvrouw is daar echter aan gewend, want zij karnt

Dat loopt daar maar die deel op en af, dat het een lieve lust is. De klompen met klonters aarde gaan er uit en aan en het is dus wel nodig, dat de deel en de koegang dagelijks geveegd en twee maal per week geschrobd worden.

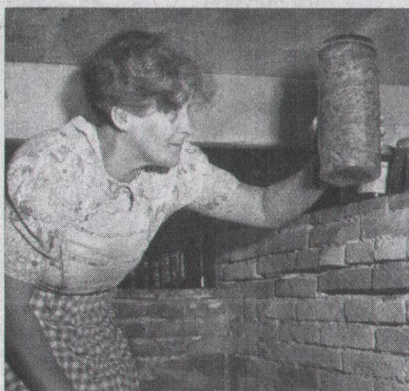
Voordat de huisvrouw de was gaat doen, legt zij eerst de witte stukken te bleek. Onder voortdurend natmaken in de zon trekken de vlekken er wel uit en daarna wordt het goed pas gewassen, maar dan is het ook verrukkelijk fris en schoon!

Als de mannen het erg druk hebben en geen tijd kunnen vinden om eventjes thuis een kommetje koffie te drinken, komt moeder Silver met het blad naar het land. Dat stuk land is omgeven door water, zodat zij gebruik moet maken van een schuif.

U hebt er geen idee van, hoe heerlijk zo'n kommetje koffie en zo'n snee brood op het land kunnen smaken! En eventjes rusten tussen het werk, in gezelschap van de schenkerster der goede gaven, schept weer nieuwe moed.

Het kost wel veel tijd, de steriliseren van fruit e groenten, maar je hebt dan ook erg veel plezier va in de winter! Deze huisvrouw ziet er niet tegen op de flessen weer te vullen e ze is trots op haar gro voorraad weckflessen.

Foto geheel links:

Pluktijd! En wat een goe pluk, dit jaar. De bome zitten vol en de takken han gen zwaar van het frui Moeder Silver ziet er heb maal niet tegen op, ze op de ladder te klimme en een emmer fruit plukken.

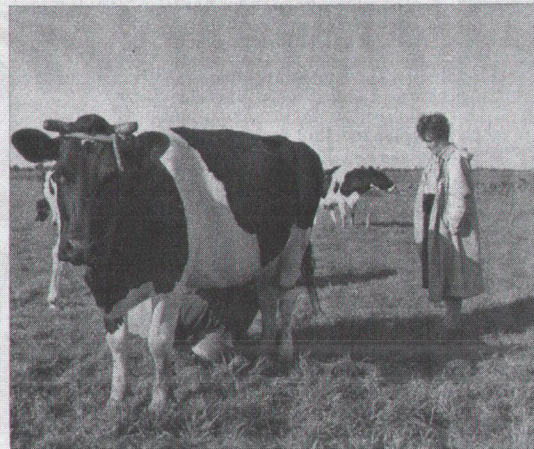
Op een boerderij wordt hard gewerkt en dan moet er 's middags ook goed gegeten worden. Moeder Silver weet wel, hoe vol de pannen met aardappelen, groenten, pap of pudding moeten zijn om niemand te kort te doen.

Het is een goede gewoonte, dat moeder de huisgenoten van jus bedient. Dat hoort nu eenmaal zo en hoe dikwijls de borden bijgeschoven worden, zou ze beslist niet weten. Jantientje, de jongste dochter van acht jaar, kan tussen de middag komen eten.

Wanneer het paard een schoonheidsbehandeling moet ondergaan — en welke bezitter van een paard stelt er geen prijs op, dat zijn eigendom er zo goed mogelijk uitziet? — is het weer moeder Silver, die de helpende hand biedt!

Omstreeks half vijf is het weer tijd om de koeien te melken. De huisvrouw heeft dan al weer het een en ander in huis gedaan, genaaid, sokken gestopt of wat dan ook, en daarom rijpt ze wel eens graag even naar het land.

De jongste ligt in bed, de ag neigt al weer ten einde. Eventjes worden onderestopt door moeder vindt 'k kind heerlijk en moeder houdt er zelf ook van aar kroost veilig onder de wol te weten.

'oto geheel rechts:

De zomeravonden kunnen 9 verrukkelijk zijn op de ofstede! Rust over het ind, een milde zon, die aar laatste stralen uitgiert ver de bank, waarop een arduwerkende man en rouw uitrusten aan het ind van een lanee daa . . .

Portretten

Dit hoofdstuk schetst vijftien portretten van agrarische vrouwen in verschillende regio's van ons land. Voor het samenstellen van deze portretten namen we interviews af bij drie generaties vrouwen in vijf verschillende gebieden. De drie generaties waren moeders en dochters van elkaar, of schoonmoeders en schoondochters. In één regio zijn twee vrouwen van de oudste generatie geïnterviewd en in één regio geen drie maar twee generaties. Door in de interviews de vragen open te stellen kwam zoveel mogelijk aan de orde wat de vrouwen zelf belangrijk hebben gevonden en nog vinden met betrekking tot hun werk en de veranderingen daarin.

Alle namen die wij gebruiken, zijn verzonnen. Om het de lezer gemakkelijker te maken beginnen alle namen van vrouwen van de oudste generatie met een 'A', die van de middelste generatie met een 'M' en die van de jongste generatie met een 'J'. In de regio waar we twee generaties hebben geïnterviewd, ligt de leeftijd van de jongere vrouw tussen de middelste generatie en de jongste generatie in. Haar naam heeft de initialen 'M.J'.

Wij hebben de vrouwen in dit hoofdstuk vooral zelf aan het woord gelaten en veelvuldig hun uitspraken zo letterlijk mogelijk weergegeven. De taal in de citaten is dus spreektaal die enigszins afwijkt van de geschreven taal. Terwille van de leesbaarheid hebben we veel stopwoordjes weggelaten, soms de zinsvolgorde aangepast of enkele stukjes van een verhaal verbonden die in het werkelijke gesprek niet vlak na elkaar gezegd zijn. Deze ingrepen hebben wij durven doen in het besef dat wij voor alles moesten proberen de vrouwen en hun verhalen recht te doen. We hebben ervoor gewaakt dat wij geen afbreuk zouden doen aan de strekking van hun woorden in de oorspronkelijke context.

'Hier werden aardappels verzameld in een kuil. Daarna werden ze afgedekt met riet of stro en daarop aarde. Het werk werd gedaan door losse arbeiders en arbeidsters, een zogenaamde kooi. Een kooi is een redelijk grote groep arbeiders die met elkaar via een koppelbaas komen werken.'

Slacht 'Men was de hele week bezig. Zaterdag werd het varken geslacht en op een ladder gezet. Maandag kwam de huisslachte terug om het af te snijden. Dan begon het werk. Weken, zouten en worsten maken. Dan gingen de worsten in de 'wiem' om te drogen. Meestal was dan vrijdag alles weer achter de rug. De tafel werd vaak gemaakt door een deur op een paar schragen te leggen. Het he gebeuren vond plaats in het stookhok.' | ca. 1964

Portretten

Zeeuws-Vlaanderen (Zeeland)

Anna (1902)

'Vroeger maakte je al je eten zelf. Ge had groente, ge had vlees, ge had aard-appels, ge had melk, eieren, ge bakte zelf je brood. Zolang je nog een dienstbode had, deed je toch veel zelf. En je had een grote kelder... Ik vond dat vroeger goed. Nou weet je eigenlijk niet wat je eet 's avonds.'

Adriana (1918)

'Niettegenstaande dat het allemaal machinaal gaat: heeft Merel het toch nog drukker vind ik. Meer verantwoordelijkheid. Puur akkerbouw, dat gaat niet meer schijnt het. Je moet er wat bij doen en als ge dat ziet: een hoofdzorgen.'

Merel (1947)

Schoondochter van Anna en dochter van Adriana: 'Boerin, ja. Of agrarisch mede-onderneemster.'

Johanna (1973)

Dochter van Merel: 'Als kind wilde ik altijd wel boerin worden. De boerderij, ja dat was wel leuk. Ik kon me ook niet voorstellen om zo maar ergens anders te werken. Maar ja, technische vakken lagen me niet zo. Dus voor mij was het al gauw bekeken. Ik heb er wel een hele tijd over nagedacht, maar toen kwam dat idee van de hotelschool.'

Portretten

Zeeuws-Vlaanderen (Zeeland)

Anna

Anna is 95 jaar tijdens het interview. Zij groeide op als boerendochter in een gezin met tien kinderen, 8 meisjes en 2 jongens. Ze hadden een gemengd bedrijf in Zeeuws-Vlaanderen. Het was een groot bedrijf met 4 inwonende knechten en één inwonende meid in dienst. Er was ook veel aanloop op de boerderij door de verkoop van melk en boter aan huis:

'De melk ging veel weg aan de burgerij uit het dorp. Ze kwamen dan met een kanneken of een panneken om die melk te halen. En de rest werd gekarnd.' De moeder van Anna had de verantwoordelijkheid over het werk in de huishouding, de boterbereiding, het brood bakken, het

werk in de moestuin en het voeren van de varkens, de kalveren en de kippen. Een deel van de werkzaamheden nam ze zelf op zich: *'Karnen, dat was ook moeders werk; zij bereidde de boter. Die melk ging in de ton, nog niet zo'n tuimelkarnen maar een grote ton met twee stampers erin. En die werd gedraaid door een manege, noemden wij dat. Daar liep een paard en die liep alsmar die rondjes en zodoende gingen die stampers op en neer. Dan moest ze zelf brood bakken voor de hele week. De meid hielp, want zo'n oven moest gestookt worden. Met takkenbossen, ja, en daar moesten wij mee helpen en ook de varkens voeren. En de kalverkens drinken geven; dat deden mijn moeder en de dienstbode samen. Mijn moeder had altijd het toezicht daarover hoe dat ze het deden.'* Daarbij hadden de dienstbode en de knechten ieder weer hun eigen taken: *'Dan hadden we ook knechten, een dienstbode en een jongen die zo in de jonge leeftijd nog was. Die zorgde voor de koeien, want die moesten alle dagen naar de wei gebracht worden en die moesten thuis gemolken worden, dus die moesten wel een paar keren op een dag gehaald en terug. Soms waren er 10 koeien en soms 9, zoals het uitkwam. De dienstbode en de koeter - zo noemden wij die jongen - moesten de koeien melken. En als dat klaar was, hielp de dienstbode verder in het gezin. Die knechten, die waren in de kost, die bleven slapen en de meid ook. De knechten sliepen in de schuur. Daar hadden ze een apart vak voor en dat noemden ze de kluis. Als er dan nieuwe knechten kwamen, dan werden de bedden schoongemaakt. Dan moest de meid zorgen dat het helemaal schoongemaakt werd en het kaf, dat deze knechten zelf moesten uitzeven, in zakken gooien. De dienstmeid sliep op de keukenzolder; wij hadden toen een aparte keuken in een huisje.'*

Anna's vader stierf jong, net na de Eerste Wereldoorlog, aan de Spaanse griep. Hij was toen 45 jaar en Anna 16. Haar moeder zette het

bedrijf voort met de hulp van een boerenzoon, die zelf geen bedrijf had. Hij leidde het bedrijf totdat de oudste zoon van de landbouwschool kwam en het overnam.

Tijdens haar lagere schooltijd had Anna geen echte taken in het huishouden of op het bedrijf. Na de lagere school ging zij naar een kostschool in België. Maar Anna kon de school niet afmaken vanwege de Eerste Wereldoorlog en kreeg toen met haar zus privéles thuis: *‘Wij samen kregen dan onderwijs in rekenen en taal van een hoofdonderwijzer uit de buurt. Die gaf ons ook pianoles. Mijn vader was voorzitter van de boerenbond en die onderwijzer die was secretaris. En omdat die ‘s zaterdags geen les gaf, kwam hij bij ons zaterdagmiddag. Hij moest dan toch in ons dorp zijn voor de boerenbond. En zo dachten we het te redden totdat we terug konden. Maar dat is er nooit meer van gekomen en toen zijn mijn andere zussen in Nederland naar kostschool gegaan.’*

Ondertussen verhuisden ze naar een nieuw bedrijf buiten het dorp. In die tijd werkte Anna thuis mee: *‘Met boter maken? Ja, ook wel een tijdje. Dan kwamen er weer andere zussen bij, zal ik maar zeggen, hè, totdat we met z’n vijven thuis waren. We onderhielden de tuin en staken asperges en zo. We hadden een hele grote schone tuin. Dat was voor eigen gebruik. Wat de boter betreft: toen is er de ontromer gekomen en dan moest de boter alleen gekarnd. Toen maakten we nogal wat boter, omdat we het dorp uit waren en geen melk meer verkochten.’* Daarnaast hielpen de meisjes in het huishouden. De meid was niet langer nodig toen Anna en haar oudere zus van kostschool kwamen. In haar plaats kwam nog wel een werkvrouw. In de winter was er niet veel buitenwerk voor de meisjes. Nadat Anna naailes had gehad, maakte zij ‘s winters kleding voor het hele gezin.

Als het werk gedaan was, was ze vrij. ‘s Avonds borduurde Anna veel en las ze menig boek. Maar ze zorgde er ook wel voor dat ze erop uit kon gaan. Door elkaar steeds uit te nodigen ging ze nogal eens met vriendinnetjes en nichtjes naar een kermis of maakte ze een fietstochtje met hen samen. Bij het wekelijks naar de kerk gaan deed ze ook weer nieuwe kennis op.

Aan een beroepsopleiding werd aanvankelijk niet gedacht in het gezin: *‘Daar had ik toen nog niet om gedacht. Want had moeder geweten dat die mogelijkheid er was, dan was ik misschien wel gaan leren. Ofschoon we toch allemaal op kostschool zijn geweest, was er toch niemand die er op z’n eigen aan gedacht heeft. Dat was gewoon. Die boerendochters die werkten allemaal zo.’* Uiteindelijk is haar jongste zus op de landbouwhuishoudschool in Posterholt geweest: *‘Er is ons toen voorgesteld om er eens een te laten studeren, omdat we met ons vijven waren. En dan is mijn zus in Posterholt geweest. Toen heeft ze een betrekking gekregen en heeft ze kennis gekregen aan een man. Die man was landbou wattaché in Parijs.’*

Zelf was Anna 30 jaar toen ze in 1932 ging trouwen. Zij vindt dat er na haar huwelijk niet zoveel veranderde: *'Het bleef eigenlijk hetzelfde.'* Het bedrijf van haar man was vergelijkbaar met de ouderlijke boerderij, al was er minder personeel. Haar man werkte dan ook meer dan haar vader had gedaan. Zijzelf deed dezelfde dingen als haar moeder, maar dan op kleinere schaal. Zolang als ze koeien hadden, heeft Anna bijvoorbeeld ook boter gemaakt, meest voor eigen gebruik. Bovendien had zij de zorg voor de kippen. Ze werkte evenmin als haar moeder op het land.

In de jaren zestig specialiseerden zij net als vele andere bedrijven en schakelden over op alleen akkerbouw. Door de mechanisatie was er nog minder personeel nodig. Anna betreurt nu de ontwikkeling *'Ik vind, ze hebben veel mensen nodig gehad in het werk bij de boeren en toen zijn ze allemaal naar de fabrieken gegaan. Mijn man vond dat ook niet zo goed. En hoe gaat het nu met de varkens op die grote bedrijven? Vroeger zaten ze verspreid, overal. En er zijn veel mensen zonder werk, die zijn moeten stoppen en vroeger werkten ze toch op het land. En dat was gezellig, want de mensen vonden dat heel leuk. Die hadden gezelligheid aan mekaar en daarvandaan vind ik het eigenlijk niet zo goed geweest.'*

Met de specialisatie verdween de gehele veehouderij van hun bedrijf, zowel de koeien als de kalfjes, de varkens en de kippen. Omdat het vee traditioneel het domein van de vrouwen was, bleef er voor Anna geen bedrijfstak meer over. De akkerbouw was het terrein van de mannen: *'Ik had niet veel te vertellen; ik wilde me er niet te veel van aantrekken. Wat-ie dan wilde planten, dat moest-ie zelf weten.'*

Voor Anna was het de grootste verandering dat ze steeds minder van het eigen voedsel zelf maakte. Zo had ze geleidelijk aan het brood bakken, boter maken en kippen houden en slachten uit handen gegeven. *'Vroeger maakte je al je eten zelf. Ge had groente, ge had vlees, ge had aardappels, ge had melk, eieren, ge maakte zelf je puddingskes, ge bakte zelf je brood. Ja, dat heb ik ook nog gedaan. Zolang je nog een dienstbode had, deed je toch veel zelf. En je had een grote kelder... Ik vond dat vroeger goed. Nou weet je eigenlijk niet wat je eet 's avonds. Ik heb dat nooit niet zo kunnen waarderen.'*

Het lijkt er echter niet op dat Anna minder te doen kreeg, want ze kwam met minder hulp alleen voor het werk te staan. *'Ik deed het meeste in het huishouden zelf. Ik heb ook dienstbodes gehad, maar die waren toch niet zoals vroeger. De dienstbode woonde ook niet meer in, maar kwam wel ontbijten. Mijn moeder die moest ook wel meewerken, maar ja de dienstbode deed toch eigenlijk het grote werk allemaal. Maar ze had dan ook een groot gezin en knechten in de kost. Mijn moeder deed natuurlijk de bereiding van het eten; de dienstbode moest natuurlijk ook helpen schoonmaken.'*

Anna woont nu samen met een ongetrouwde zoon en een onge-

trouwde dochter in het - inmiddels nieuw gebouwde - woonhuis van de boerderij. Deze zoon heeft de boerderij overgenomen.

Adriana

Adriana is ook een boerendochter. Zij is 16 jaar jonger dan Anna en in 1918 geboren in België, net over de grens. Haar verhaal heeft veel gemeen met het verhaal van Anna. Haar ouders hadden eveneens een gemengd bedrijf en er was veel verkoop aan huis. Er was een inwonende vaste knecht en vier uitwonende arbeiders, die allemaal in de kost waren. Adriana's

moeder deed soortgelijk werk als de moeder van Anna. Ook de moeder van Adriana was vroeg weduwe. Adriana heeft haar vader niet echt gekend. Met de hulp van twee ongetrouwde ooms van Adriana heeft haar moeder het bedrijf voortgezet. In het gezin van

Adriana gingen de meisjes allen drie jaar naar kostschool. *'Na de lagere school, met twaalf jaar. Iemand die dat dan kon betalen, die mocht dan naar de kostschool. Ik heb het eerste jaar handel gedaan. Hoe noemen ze dat hier, iets HBS-achtigs zeker. Maar dat was niet omdat je wat moest worden hoor, dat was algemene opvoeding.'* Daarna bleef ze evenals haar zussen thuis en werkte met hen samen op de boerderij. Zij was de derde dochter en op één na de jongste. Zij had nog twee oudere broers. *'Nee, er is genoeg gezegd: 'Je moet verder leren'. Maar nee, dat heb ik niet gedaan. Ik heb er geen spijt van gehad ook. Ge zijt altijd onder mekaar, hè, met je zussen; ge zijt zo aan mekaar gehecht. Ik dacht altijd: 'Ik wil liever bij hun zijn.'*

Van ieder werd verlangd mee te werken. Voordat Adriana naar kostschool ging, kreeg ze al taken. *'Kachelhoutjes binnen halen. Kachelhout, ja er was nog geen elektriciteit op dat bedrijf. En dan poetsen. De lanternen moesten we poetsen en zo van alles. Spelen? Niet lang geloof ik. Nee, ik geloof dat wij nooit... We hadden altijd wat te doen. We kwamen thuis, iedereen moest wat gaan doen hoe het uitkwam. Moeder zei dan: 'Jij moet dat en jij moet dat doen' en dat deden we graag, ja echt wel.'* Over het werk in de periode dat ze van school af was zegt Adriana *'We hebben dat dan onder mekaar gedaan. Het huis moest elke dag mooi opgepoetst worden. Er werd gebakken, brood gebakken. We hielpen de koeien melken.'* De oudere zussen hebben al gemolken vanaf dat ze tien jaar waren. *'Ik heb dat na kostschool nog moeten leren. De koeien werden binnen gemolken en daar sliepen ze ook.'* Er werd ook boter gemaakt. *'Mijn oudste zuster deed meer het boter maken. Ja, mijn moeder met mijn oudste zuster. Moeder kookte ook het eten, met de oudste.'* Verder moest de was worden gedaan. Adriana herinnerde zich dat ze eens 101 zakdoeken in de was hadden: *'Met zovelen waren we. Er werd ook niet zo vaak gewassen zoals nou met die wasmachines. Nee, ook niet*

niettemin ontzettend leuk en naar haar idee heeft ze er dagelijks nog profijt van: *'Met heel weinig creatief zijn, nooit restjes weg doen, iets apart maken. Voor mij was dat een heel goed systeem. En sociaal met een groep omgaan. En de vakken gezondheidszorg en bloemschikken en een beetje milieu, toen al. Deze opleiding was echt heel breed. Muziek kregen we ook, en voedingsleer en ook oefenlessen en pedagogiek. Dat vond ik leuk om te doen, iets te verzinnen om de aandacht van de leerlingen te trekken. Creativiteit heb ik daar opgestoken. Maar specifiek landbouw? Je kreeg wel de wet van Mansholt en economie, maar over de teelt van tarwe en technische dingen, dat niet hoor. Landbouweconomie en -sociologie kregen we ook best wel heel veel. Maar om boer te worden, daar werd je niet voor opgeleid.'*

Na het behalen van haar diploma ging zij aan het werk, deels als lerares en deels in de economisch-huishoudelijke voorlichting. Ze gaf als 20-jarige kookles aan veel oudere vrouwen. Verder gaf ze lessen in budgetteren en kwam op de boerderij langs als er nieuw gebouwd moest worden. *'Wat bijvoorbeeld verteld werd, was dat kinderen salaris moesten krijgen als ze meewerkten. Wij moesten daarvoor pleiten. Dan gaf ik les in arbeidsbesparing, budgettering, want ja, in de akkerbouw heb je een paar maanden heel veel geld en de andere maanden heb je niks, hè. Uitzet, kasboek bijhouden. Werken op goede hoogte. Als de boerderij verbouwd werd, werd de WC en de badkamer ingebouwd; dat was toen nog allemaal buiten. Wij moesten dan met de 'huisvrouw' samen haar eisen aan de architect duidelijk maken en haar adviseren.'*

Toen Merel met de zoon van Anna trouwde, is ze part-time gaan werken. Zij was één van de eerste vrouwen die bleef werken na de huwelijksdag. Toch heeft ze later de baan opgezegd omdat ze het niet meer kon combineren met een alras uitgebreid gezin met ondermeer een tweeling. Wel bleef ze avondcursussen geven en zich inzetten voor het dorp. Ze werkte niet op het bedrijf 'van haar man'. Het was niet nodig en ze miste het niet.

Ze vond het heerlijk om naast haar huishouden en de zorg voor de kinderen zich maatschappelijk verdienstelijk te kunnen maken. Zo zat Merel in allerlei besturen en zorgde ervoor dat er een peuterspeelzaal kwam. Soms ging ze een paar dagen van huis om bijscholingscursussen te volgen. Andere vrouwen werkten weer voor haar om dat mogelijk te maken. Haar moeder paste af en toe op en deed dan ondertussen wat klusjes en een zus van haar man, die ongetrouwd was, kwam soms mee schoonmaken.

Toen de kinderen wat groter waren, zette ze met haar man de huisverkoop van aardappelen op. *'Ja, toen mijn vader is gestopt, moesten wij alleen het bedrijf runnen. We zijn een nieuw huis gaan zetten, want de kinderen hadden een eigen kamertje nodig en het oude huis zakte in elkaar. De kinderen werden ook steeds duurder. Toen moesten we toch zeker gaan zorgen dat er een inkomen bijkwam, want anders red je het niet meer. We hadden aardappelverkoop*

in plaats van opslaan. Aardappels opslaan, dat deden de mensen vroeger zelf. Toen hebben we gedacht: "Wwij houden voortaan achter om te verkopen, bouwen een koelcel en in plaats dat wij de aardappelen brengen, kunnen ze het bij ons komen halen." Dat was 18 jaar geleden, heel primitief. Langzamerhand - dan werd er gebeld door een groenteboer - kwam van het één het ander. Eieren erbij. De kinderen gaan helpen. Toen gingen andere boeren dat ook doen. Toen dachten we: "We moeten onze klanten niet verliezen. We doen een totaalpakket. Producten bij de boeren zelf halen, goedkoop en vers. En een beetje het Zeeuws-Vlaamse karakter, dat heb je in de supermarkt ook niet. Verse boerenboter..etc." De andere producten neemt mijn man elke dag mee van de groenteboer als hij daar onze aardappelen aflevert.'

Toen ze net met de verkoop begonnen waren, werd Merel gevraagd om weer les te gaan geven aan de huishoudschool. Ze kwam voor de keus te staan de baan te nemen of thuis te blijven en de winkel uit te breiden. Ze vond het een moeilijke keus. Omdat de kinderen nog op school zaten en ze vond dat ze haar thuis nodig hadden, sloeg de weegschaal door naar thuis werken. Nu werkt zij full-time op het bedrijf. De aardappelen worden aan huis gesorteerd en klaargemaakt voor levering. De winkel is verder uitgebreid en heeft een ruim assortiment. De werkdruk is hoog. 'Wij draaien zes dagen in de week van 8 tot 8 en dan de boekhouding nog in de avond. Wie doet dat nog? Je bent toch stom als je dat doet. Mijn moeder werkte automatisch mee, want zij had geen keuze om ergens anders te gaan werken. Bij mij is het zo: nu in het bedrijf meewerken omdat we de keuze gemaakt hebben dat we de winkel doen om het bedrijf recht te houden. Zij zaten financieel volgens mij veel makkelijker, zij verdienden veel meer dan wij op dit moment. Ik kan ook met die boerderijwinkel stoppen en dan proberen ergens anders te gaan werken, maar dat is wel omdat het financieel moet. Dat is een heel ander gevoel dan dat je met een boer getrouwd bent en je werkt graag mee.' Niettemin is de winkel Merel's trots en beschouwt ze het als haar eigen domein, ook al draait dochter Johanna full-time mee. Ze wil het niet opgeven, nog niet als ze een miljoen in de loterij zou winnen. 'Je hebt dat zelf opgezet. Niet dat ik er altijd met plezier naar toe ga, want het is best wel zwaar en koud en stoffig, maar die energie die je daar ingestopt hebt, dat is... Dat gevoel, dan denk ik, goh, ik heb heus wel leuke kansen gehad, ik heb leuke aanbiedingen gehad. Wat ik niet allemaal zou hebben kunnen doen. Ik heb op een moment die keuze gemaakt en dan kun je niet meer daarvan afstappen. Zeker niet op deze leeftijd. Ik denk dat als ik jonger zou zijn, dan zou ik wel, denk ik, iets anders gaan doen. Want dan heb je die tien jaar niet gehad en dan zit die energie van die tien jaar er ook niet in. Dat je er zo lang aan bezig bent geweest, dat heeft zoveel meerwaarde gekregen, dat kan je niet uitdrukken hè, wat dat is.'

Ondanks dat ze haar voormalig beroep heeft opgegeven, is Merel naast het dagelijkse werk nog altijd in die richting actief. Momenteel orga-

niseert ze excursies voor agrarische vrouwen naar verschillende soorten agrarische bedrijven. Deze bezoeken zijn niet alleen bedoeld om kennis op te steken, maar hebben vooral een emotionele waarde. Ze bieden deze vrouwen de mogelijkheid de agrarische sector eens in al zijn facetten buiten de beslommeringen van het dagelijks bestaan te bekijken, om elkaar een hart onder de riem te steken en de problemen en de mogelijkheden met elkaar te bespreken. Bovendien is ze toeristische gids op het gebied van cultuur en kunstgeschiedenis van haar streek.

Johanna

Johanna is de 24-jarige dochter van Merel en werkt samen met haar ouders op het bedrijf. Ze is full-time in de winkel ingeschakeld. Ook al heeft ze een maatschap met haar ouders, ze beschouwt het bedrijf als hun zaak. Johanna heeft eerst de MAVO gedaan. Min of meer geïnspireerd door het beroep van haar moeder dacht Johanna daarna aan de kokschool maar kwam uiteindelijk op de Middelbare Hotelschool in Middelburg terecht.

Johanna heeft van jongsaf aan op het bedrijf gewerkt. *‘Dat werd wel van je verlangd, maar ik heb het nooit erg gevonden. Op de lagere school heb ik iedere zaterdag ook in de schuur geholpen, in de winkel en ook sorteren en alles. Vanaf dat wij een beetje met geld om konden gaan, werden wij ook naar de winkel gestuurd hoor. Ik denk toen ik 10 was. Te jong kan ook niet voor de mensen.. En als ik later vanuit Middelburg ‘s zaterdags naar huis kwam, dan was het echt zaterdag overdag hier werken. Ik heb het echt nooit erg gevonden. Ik zou het niet kunnen verdragen om hier rond te lopen terwijl de anderen allemaal bezig zijn’.* Nu ze full-time werkt, zou ze wel eens wat meer vrije tijd willen hebben.

Ondanks dat Johanna wegwuift dat er een verschil was in de opvoeding van haar broers en haarzelf, heeft haar één ding erg gestoord: *‘En wat ik erg vond, mijn broers die mochten allebei hun trekkertijds halen en dat wou ik ook zo graag. Maar dat was niet nodig want mijn vader had al twee trekkertijds. Ik moest wachten tot ik 18 was, dan mag je zonder rijbewijs op de trekker. Ik weet niet zeker of ik het wel had gemogen als ik een jongen was geweest. Maar ik wou het wel heel graag.’*

Eigenlijk had ze best in de landbouw verder gewild, maar de technische vakken zag ze als struikelblok. *‘Als kind wilde ik altijd boerin worden. De boerderij, ja dat was wel leuk. Ik kon me ook niet voorstellen om zo maar ergens anders te werken, maar dat is misschien nog steeds zo. Maar ja, ik heb helemaal geen opleiding. Het interesseert me wel, want ik zit ook op de trekker, maar ik zou*

niet weten hoe ik het zou moeten doen. En technische vakken lagen me niet zo, zoals natuurkunde en scheikunde. Dus voor mij was het al gauw bekeken. Dat heb je toch nodig om dat soort dingen te gaan studeren. Ik heb er wel een hele tijd over nagedacht, maar toen kwam dat idee van de hotelschool en toen heb ik de andere ideeën gelijk laten varen. Dan zie ik daar weer mogelijkheden, dus dan denk je over het andere niet meer na.'

Johanna heeft nu een andere droom. Ze is van plan een horeca-onderneming op het terrein op te zetten die dan helemaal onder haar eigen verantwoordelijkheid komt te vallen. Dat ze een bedrijfje wil opzetten, is haar al lang duidelijk. Dat had ze meteen al gezegd toen ze naar school ging. 'Ja, dat zit er van thuis uit al in. Je bent toch thuis en je hebt toch je werk. Vaak is het dan zo als je uit een ondernemersgezin komt, dat je dan meer het gevoel heb van: 'Ik zou zelf ook wel een eigen zaak willen', of het moet je tegenstaan - dat je aan je ouders ziet: ja dat zou ik nou never nooit meer willen. Echt onder een baas werken, dat houd ik wel een tijd vol hoor, maar op een gegeven moment heb ik het wel gezien.'

Johanna's plannen hebben alles te maken met haar interesse voor het natuurgebied dat Staatsbosbeheer aan het uitbreiden is tot vlakbij de boerderij. 'Je gebied verandert, dat is interessant.' Zij wil haar bedrijf in samenwerking met Staatsbosbeheer opzetten. Zo heeft zij een extra bezoekers-, annex expositieruimte voor ogen, die tevens dienst kan doen voor dorpsactiviteiten. Haar ouders steunen haar zoveel zij kunnen en houden de mogelijkheid open dat er een samenwerkingsverband gaat ontstaan tussen hun eigen bedrijf en dat van hun dochter, bijvoorbeeld door het delen van bedrijfsruimte.

Johanna is zich goed aan het voorbereiden. Ze heeft al een cursus gedaan voor het schrijven van een ondernemingsplan. Nu volgt ze in België een cursus plattelandstoerisme. 'In België bestaat het al veel langer dan in Nederland, maar daar gaan ze meer op de logiestour. Ja, bed en breakfast en boerderijen die verbouwd worden tot hotelletjes. Ik leer wat er hier allemaal te zien en te doen is, want je woont hier wel maar je weet ook niet alles. En dat het vanuit de boerenstand komt, dus echt weer die oude dingen: hoe ziet een echte boerenmaaltijd eruit of hoe dek je een boerentafel. Ja, dat vind ik wel interessant.' Deze cursussen boeien Johanna ook, omdat ze met allerlei mensen in contact komt. Van daaruit kan ze in de toekomst wellicht allerlei samenwerkingsverbanden opzetten.

Op den duur zou Johanna deze ambitieuze plannen willen combineren met een gezin: 'Als ik iemand tegenkom, moet ik wel heel zeker zijn dat ik m'n plan door kan zetten. Ik krijg steeds meer noten op mijn zang wat dat betreft. Degene waarmee ik zou trouwen, die moet daarmee accoord gaan, maar die is niet

verplicht daarin mee te werken. Het ideaalste zou zijn dat ik dat gedeelte van mezelf houd en dat hij ook een eigen baan heeft. Dan geeft dat wel een stuk zekerheid.' Het meest ideaal lijkt haar dat haar zusje, die nu nog op de Hogere Hotelschool zit, haar bedrijfspartner zou worden. 'Ja, dan heb je toch een partnerschap in de zaken en ieder een eigen privé-leven. Ik vind het zelf toch heel belangrijk om mijn werk toch voor een gedeelte te kunnen scheiden van mijn privéleven. Ik zal er wel in de buurt wonen, maar niet in het gebouw zelf. Dan trek je echt een deur achter je dicht. Want dat heb ik op stage wel gezien. Er zijn dagen dat je niet eens buiten komt. Je moet toch minimaal één keer per dag buiten komen. Als je niet buiten komt, kom je er niet los van. Ik denk dat dat veel meer spanningen geeft.'

Was ophangen | 1959

zaamwasser
jaren vijftig

*'Op deze foto ligt, zoals u
ziet de was op de bleek en
ben ik met de gieter bezig ze
nat te houden in de zon.
Dit was vroeger het werk
met het wasgoed bij mijn
ouders thuis.'*

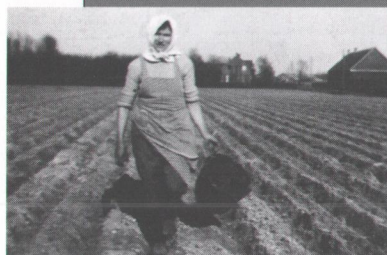
'Het dagelijks werk voor Mina' | 1947

'Helpen melken' | 1958

'Klaar met de arbeid op het bedrijf.
Nu naar binnen waar vijf kinderen
voor zichzelf moesten zorgen.' | 1995

Aardappels poten | ca 1930

Ernst en zijn vrouw | ca 1910

Portretten

Noord-Limburg (Limburg)

Aleid (1915):

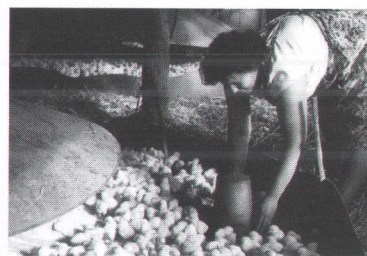
'Ik heb me moeder nooit gekend als met een lange schort voor. Toen m'n moeder niet meer zo goed was, moest mijn oudste zus het werk in huis doen, en ik als tweede naar het land. En de zuster die na mij kwam is naaister geworden.'

Maria (1947)

Schoondochter van Aleid: 'Agrarisch medewerkster. Verschil met mijn schoonmoeder? Niet zoveel, want zij deed ook mee wat ze kon, op het land en alles. Dat was hetzelfde en dat is vandaag nog hetzelfde. Mijn dochter doet achter ook alles mee.'

Jettie (1970)

Dochter van Maria: 'Agrarisch onderneemster; medewerkster is het ook niet echt. En boerin? Dan denken ze dat je zo'n achtergebleven plattelandsfiguur bent en dat vind ik dus helemaal niet dat ik dat ben. Het is niet meer zo als vroeger. Het is echt ondernemen geworden.'

Verzorgen van de
eendagskuikens | 1960

Portretten

Noord-Limburg (Limburg)

Aleid

Als zij geïnterviewd wordt is Aleid 83 jaar. Zij is een boerendochter. In haar jeugd hadden haar ouders een klein gemengd bedrijf met een drietal koeien, evenveel kalveren, een paard, wat varkens en kippen, en land. In de loop van haar jeugd is de boerderij uitgebreid, eerst met meer varkens en kippen en later met de teelt van asperges. Er waren 11 kinderen, 7 jongens en 4 meisjes.

Aleid, Maria en Jettie

Aleid werkte als meisje flink mee. Voor ze naar school ging, stookte ze de 'grote' varkensketel. Daarin werd het varkensvoer gekookt. Zij moest erbij blijven om het houtvuur aan te houden. Ook hakte ze de houtjes voor de varkensketel en voor het fornuis. Verder werd ze ingeschakeld bij alles wat er in een groot gezin te doen was. *'Na mij kwamen er nog zes. Elke dag moest ik met de kleine gaan varen in zo'n ouderwetse kinderwagen. En dan moest ik nog 's avonds een emmer aardappelen schillen en 's avonds elke avond kousen stoppen. En dat waren kousen, nou daar kon je wel een uur aan stoppen eer die gaten helemaal toe waren.'*

Na de lagere school kwam Aleid full-time op het bedrijf van haar ouders te werken. *'Dat was heel gewoon vroeger. Je moest wel, wat moest je anders? Leren, daar werd nooit aan gedacht.'* Haar oudste zus werkte vooral met haar moeder mee, in de huishouding en met de werkzaamheden op het erf en in de stal. Zijzelf werkte, als tweede dochter, mee op het land en de derde dochter leerde naaien en maakte kleding voor de hele familie. *'Die kon alles naaien, mantels en alles, confectie werd nooit gekocht en het werd van de één op de ander gedragen.'*

Aleid trok er 's morgens op uit naar het land dat verspreid lag over een groot gebied. Ze ging vaak vroeg van huis en kwam pas met het donker weer terug. Aleid komt er eerlijk voor uit dat ze het eng vond alleen zo afgelegen in het donker rond te fietsen. *'Ik ging 's morgens om 6 uur, half 7, alleen op de fiets om te melken, met de melkkan voorop. Ik was dan bang hoor. We hadden ook een stuk land korter bij huis. Land hadden we overal liggen. In de hei over het spoor, daar hadden we rogge, haver, boekweit en gerst, geloof ik. Dat vond ik vreselijk, want achter het spoor was een paadje, dan moest je daaroverheen fietsen. Dan kwamen we nooit thuis voor 's avonds als het al donker was. Een kan koffie en boterhammen gingen dan mee.'* Ook vond ze het werk soms afschuwelijk. *'Binden, dat vond ik altijd vreselijk, die garven allemaal bij elkaar binden.'*

O, dan was het dikwijls zo warm en mijn broer, die maakte zulke slechte garven en dan moest ik dat bij elkaar ... En dan zat je even en dan kwam de machine en dan moest je al weer beginnen. Dat was hard werken. Ja, met drie, vier man moesten we de machine bijhouden. Dat was een maaimachine. En als we dan een stuk af hadden, dan moesten we dat allemaal op hoopjes zetten van 4 of 5 of 6, en als dat droog was dan moest dat op zo'n mijt. En dan later moest dat weer naar huis gehaald en dan moest dat gedorst. We hadden toen een dorsmachine die aangesloten werd op de tractor en dan moest ik insteken. En de hele lente moesten we wieden, elke dag maar onkruid wieden, op de knieën. En zolang ik thuis ben geweest - wij hadden als één van de eersten asperges - daarachter de eerste asperges. Wij moesten 3 keer per dag steken. 's Morgens asperges steken en 's middags om twee uur. Dat ging dan te voet van huis, met de mand op de schouders, en dan 's avonds nog een keer. En dan moesten die spier voor spier gewassen worden, afgesneden en in kistjes gedaan. Ja, en dan moesten we zeker een hectare aardappelen allemaal met de hand rapen en met de mand op de wagen gooien.'

Naast het werk op het land waren er ook nog huishoudelijke karweitjes voor Aleid zoals het water voor de was in de varkensketel aan de kook brengen, die wel eerst moest worden schoongeschuurd. Dan kookte de was daarin. Later was er een wasmachine die gestookt werd. Verder had ze alle schoenen te poetsen en op zaterdagavond schuurde ze de klompen. Ook deed ze mee met de grote schoonmaak. Het hele huis werd dan gepoetst, de muren gewit, en de vloeren geveerd. Ook de stallen werden gewit. Met de verwerking van de slacht werd ook op haar gerekend. *'Vroeger kwam de slager en dan moesten wij bloed roeren en de darmen schoonmaken. Dat vonden we vreselijk werk en dan ging mijn moeder worst maken.'* Ook schraapte Aleid de 'stekröben' mee af: *'s Winters, dan brachten ze een hele kar stekröben en dan moesten wij die allemaal afschrappen en dan gingen die in de kelder. Bieten waren er toen nog niet. Stekröben waren dikke rapen, voor de koeien.'*

Op haar twintigste heeft Aleid een landbouwhuishoudcursus gevolgd. *'Dat was ene keer naaien, ene keer koken, ene keer godsdienst en ene middag zo van stikstof en zo, ja, scheikunde. Het kookboek heb ik daar nog altijd in de kast liggen. Dat vond ik wel goed.'* Toch kon ze nauwelijks aangeven wat ze ervan opgestoken had. Thuis hoefde ze niet te koken, want dat deed de oudste zuster altijd. Het werk dat Aleid thuis deed, was volgens de ideeën van het toenmalig onderwijs het routinematige handwerk waar vrouwen zich in de toekomst niet meer mee bezig zouden hoeven te houden. Het is dan ook niet vreemd dat Aleid niets op de cursus opstak dat haar direct van pas kwam.

Aleid trouwde op haar 27ste, tijdens de Tweede Wereldoorlog, in 1942. Na lang zoeken - Aleid en haar man hadden zeven jaar verkering - konden ze een kleine boerderij pachten. Ze begonnen met een paar koeien, varkens

en kippen. Melken deed Aleid niet als getrouwde vrouw. Dat deed haar man. De eerste jaren ging ze evenmin naar het land omdat ze al gauw kleine kinderen hadden. Wel hielp ze mee de mest uit de potstal met de kar en het paard naar het te land rijden. Verder deed ze al het voorkomende werk op het erf. Ze zorgde bijvoorbeeld voor de koeien, kookte het voer voor de varkens, voerde de kippen en maakte de stallen schoon. Daarnaast had Aleid het huishouden en dat was veel werk, want volgens haar was het niet alleen een oud huis maar ze was zogezegd 'zo poetsvriendelijk'. Voor het wassen had ze hulp. Bovendien heeft ze veel gebreid en in de oorlog ook gesponnen.

Na de oorlog stapten Aleid en haar man over op een ander bedrijf dat ze later uitbreidden met grond die ze erfden en extra land dat ze konden pachten. Het betekende ondermeer dat ze meer vee gingen houden. Na zes jaar lieten ze in 1954 een nieuwe boerderij bouwen. *'Dat was wel fijn wonen.'* Vervolgens bouwden ze varkensstallen bij. In die periode hadden ze met 300 stuks ook veel kippen. Verder verbouwden ze graan, voederbieten, maïs voor de kippen, asperges en aardappels. Daarnaast hadden ze ook nog aardbeien en komkommers. Daar waren ze op aanraden van haar broer mee begonnen. *'Toen kwam mijn broer een keer en zegt tegen mijn man: 'Ik snap niet dat je niet aan het kweken gaat. Daar is veel meer geld mee te verdienen en daar heb je niet veel voor nodig. Een schup en een riek', zegt ie. En zo zijn we daaraan begonnen.'*

Toen de kinderen wat groter waren, ging Aleid mee naar het land. *'Mijn man, als hij 's morgens koffie gedronken had, dan ging hij naar het land toe en ik, als ik klaar was. En toen de kinderen een beetje groter waren en naar school moesten, dan hingen we de sleutel ergens. En dan konden die van school uit naar het land toe komen.'* Ook al heeft ze niet precies verteld wat ze wanneer gedaan heeft, er is duidelijk weinig werk op het bedrijf geweest dat ze niet heeft gedaan. *'We deden toch alles samen, en ik was er ook voor om hard te werken en vooruit te komen.'*

Het werk op de boerderij veranderde sterk in de loop van de tijd, aldus Aleid. Ze konden een knecht in dienst nemen en het loonbedrijf nam het dorsen en ander werk met grote machines over. Toch blijkt niet uit het verhaal van Aleid dat ze het lichter kreeg. Wel luxer in haar ogen. Het verschil tussen haar vroegere bestaan en haar leven van nu, van alle gemakken voorzien, is voor haar nog steeds een bron van verbazing. *'Als ze toen tegen me gezegd hadden: 'Je krijgt nog een keer een mooie bungalow, en verwarming en een gasfornuis en een elektrische wasmachine en een auto', dan had ik dat niet kunnen geloven.'*

Toen de oudste zoon een maatschap met haar man aanging, zijn ze samen op het bedrijf met het kweken van rozen begonnen: *'Eerst 5000 voor ons en 5000 voor onze zoon en dat zijn er steeds meer geworden.'* Daarnaast hiel-

den ze alleen nog de aspergeteelt en de varkenshouderij aan. Aleid was toen 54 en bleef op het bedrijf werken. Later ging zij wat minderen en vaker op haar kleinkinderen passen, zodat haar schoondochter meer kon werken op het bedrijf. Aleid woont inmiddels in een bungalow vlakbij de boerderij, waar haar zoon en schoondochter Maria wonen. Met haar vrienden en kennissen van vroeger waar ze mee naar school ging, gaat ze nog altijd kaarten. Dat waren allemaal boerendochters. Voorheen had ze jarenlang geen tijd om haar vriendinnen te bezoeken. Wel ging ze naar avonden en cursussen van de Boerinnenbond. Nu is Aleid bij 'de bejaarden' en heeft ze vanaf haar zestigste tot vorig jaar op haar 81ste in het bejaardenkoor meegezongen.

Maria

Maria is geboren in 1947. Zij is de schoondochter van Aleid. Maria is het zesde kind en de jongste van vijf dochters in een gezin van negen kinderen. Ze is opgegroeid op een gemengd bedrijf dat veel leek op de boerderij van haar schoonmoeder Aleid. De boerderij van haar ouders was echter groter. Maria werkte al op jonge leeftijd op het bedrijf, vóór en na schooltijd.

'Er was altijd werk.' In de drukke tijden stond ze om 5 uur naast het bed en ging asperges steken of aardbeien plukken. Soms moest ze van school thuisblijven om al het werk gedaan te krijgen. Dat gebeurde volgens Maria vaker bij hen in de streek. Na de lagere

school volgde ze twee jaar de huishoudschool en daarna een naaischool 'bij de nonnen'. Daarna bleef ze thuis werken. Maria had niet zoveel zin in studeren, maar vertelde dat drie oudere zussen wel de MULO hebben gedaan. Eentje is verpleegster geworden en een ander kleuterleidster.

Maria was de enige van de meisjes die samen met een broer in de winter de koeien melk of 's zomers in het weiland mee ging melken. *'s Winters deed ik met mijn broer toch ook met de hand koeien melken. Ik was de enige van de meisjes. Omdat ik dat graag deed. Ik ging met mijn broer ook 's zomers naar het weiland. Dat was heel gewoon. Je deed dat, maar alleen die daar interesse in hadden. De één deed de varkens voeren en een paar studeerden. Die deden dat niet want dat hoefde niet. Wij hoefden niet zoveel te studeren en hadden dus meer tijd om te werken.'* Wat ze verder deed? Varkens voeren, suikerbieten wieden en schoffelen, asperges steken, aardbeien plukken, aardappelen rooien met de hand en het gemaaide koren binden. Net als schoonmoeder Aleid had ook zij een hekel aan binden. *'Dat vond ik verschrikkelijk werk. Als het graan rijp was, dan werd het gemaaid met de maaimachine met paard. Daarna moesten wij dat allemaal met de hand binden, die bossen. Het was altijd heel heet, heel mooi weer en*

dan moesten wij altijd binden en rechtop zetten om te drogen. Verschrikkelijk werk, dat was het verschrikkelijkst..., omdat het te heet was. Gewoon geen leuk werk. Ja, het was zwaar werk en gewoon veel.' Ander werk kende ook wel zijn ontberingen, maar dat lag Maria beter. 'Asperges was ook heet, maar dat vond ik niet zo erg. Dat deed ik altijd graag. De één doet dat graag, de ander dat. Voor asperges plukken en aardbeien moesten we wel om 4 uur, half 5 op. Anders om 7 uur, dat was niet zo vroeg. Maar aardbeien mag je niet overdag plukken en asperges tot 10 uur. Ze zijn dan beter houdbaar en ze gingen vroeg naar de veiling. Bessen hadden we ook nog, daar kwam het niet zo nauw met de pluktijden. Zwarte bessen, van dat gefrummel om ze te plukken. Daar kon je wel bij gaan zitten; we gingen op een kist zitten.'

Maria werkte eveneens in het huishouden, meestal met haar oudste zus. Die heeft eigenlijk het huishouden waargenomen. Hun moeder was namelijk voortdurend ziek en is op 55-jarige leeftijd overleden, toen Maria op het punt stond te gaan trouwen. Maria hielp mee met koken, poetsen, 'met alles', zoals ze zelf zegt, en zij maakte ook kleding. Bij hen op de boerderij was confectiekleding taboe: 'Thuis maakten we alles zelf, tot mantelpakjes toe. Ik snap nou niet meer hoe ik het klaar heb gekregen. Terwijl ik er later, toen ik getrouwd was een hekel aan had. Ik had er helemaal geen tijd voor en geen zin meer in. Ik heb nog wel eens overalls uitgestukt, wat ik nu ook niet meer doe. Ik deed dat 10, 20 jaar geleden regelmatig. De overalls gaan ook niet meer zo gauw stuk. Je ziet niemand meer met uitgestukte overalls.' Daarnaast bracht ze nog extra inkomsten in. In de winter werkte Maria om de beurt met een zus een dag in de week als dienstbode in Venlo.

De jongens hoefden niets in het huishouden te doen, maar moesten achter meewerken. De oudste ging altijd mee naar het land. Hij heeft de boerderij overgenomen maar is nu gestopt. 'Dat ging vroeger zo. De oudste kreeg de boerderij. Die broer woont er nog en de anderen hebben er allemaal voor getekend. Hij heeft de boerderij zo gelaten als het was. Die durfde dat niet, iets riskeren. Hij is geen echte ondernemer, want toentertijd ging iedereen uitbreiden. Nu is hij gestopt.'

Op 21-jarige leeftijd trouwde Maria, in 1967, met een zoon van Aleid. Haar man had net samen met zijn vader een rozenkwekerij opgezet en een nieuwe varkensstal gebouwd. Hij ging door met uitbreiden. 'In die tijd moest je uitbreiden en in het groot in varkens gaan doen of je moest gaan uitbreiden in de koeien. Mijn man had al een mestvarkensstal voor we getrouwd waren. Hij was wel ondernemend moet ik zeggen; toen was-ie 20 jaar. Een varkensstal waar er 500 in konden. Dat was voor toen best veel. Het was de eerste varkensstal hier in de buurt. En daarna nog een stal met zeugen en biggen en een paar jaar later nog een stal en een stuk hierachter aangebouwd.' Later kwamen er asperges bij.

Als getrouwde vrouw werkte Maria aanvankelijk niet meer op het land vanwege de kinderen. Wel verzette zij veel werk rond het huis. Zij voerde de varkens en maakte de stallen schoon. *'Dat deed je er allemaal tussendoor, zoveel als je kon.'* Later, toen haar schoonmoeder vaker op de kinderen ging passen, ging ze in de piekperiodes mee naar het land en werkte vooral in de rozen. Toen hun dochter en diens man een eigen varkenshouderij opzetten hebben zij zelf de fokkerij afgestoten en alleen de mesterij gehouden. Maria bemoeit zich nu niet meer met de varkens. *'Ik ben nog altijd actief in de kwekerij, want bij de mestvarkens is weinig arbeid, dat gaat allemaal automatisch. Het schoonmaken? Nou dat doet mijn man meestal. Dat is om de zoveel weken een keer en dan weer nieuwe varkens erin.'* Naar eigen schatting heeft Maria gemiddeld halve dagen op het bedrijf gewerkt. De bedrijfswas, de telefoon aannemen en het schoonhouden van het erf heeft ze daar niet bij gerekend. Hulp in de huishouding heeft ze nooit gehad. *'Dat deed je niet, toen.'*

Het werk in de rozenkwekerij vindt Maria heel anders dan wat zij van vroeger gewend was. Er komt veel intensief handwerk bij te pas en het gaat het hele jaar door. *'Daar is altijd werk in, winter en zomer, dat was vroeger niet zo. Je kunt elk uur van de dag hier in de loods aan het werk. Vrouwenarbeid ook zeg maar, ja heel veel. We hebben ook een paar huisvrouwen die iedere dag een paar uur komen werken. Los ja, maar toch wel de hele winter op een tijdstip dat zij kunnen. Op het moment zijn ze rozenstruiken aan het knippen om in de pot te zetten. Alles met de hand, de wortels, en alles. Daar kun je bij gaan zitten. Je zit aan een tafel en je knipt en je knipt en je knipt. En voor stamrozen te maken, allemaal die ogen eraf snijden. Dat doen ook een paar huisvrouwen thuis in de keuken die eigenlijk thuis niet weg kunnen. Er is zoveel werk, je bent eigenlijk nooit echt klaar. Zo is het tegenwoordig.'*

Maria is nu mede-onderneemster van het bedrijf en krijgt haar deel van de inkomsten. *'De kwekerij groeit zo uit en er is zoveel vraag naar, en er wordt maar geplant en geplant. Het gaat goed. Ja, ik heb er ook verdienen aan. Mijn man en ik hebben een maatschap. Ik vind dat best wel, eh want ik heb er ook mijn deel aan. Ik moet zelf ook belasting betalen.'*

Heeft het leven van Maria alleen maar bestaan uit werken, werken en nog eens werken? Maria vertelde dat er vroeger thuis 's zondags wel tijd was voor vertier. *'Dan gingen we altijd met de vriendinnen dansen leren. De platen-speler, die hebben we kapot gespeeld, met de vrienden van mijn broers.'* Nu gaat ze regelmatig naar de avonden van wat vroeger de Boerinnenbond heette. Deze bond richt zich al geruime tijd op alle plattelandsvrouwen. *'Die organiseren lezingen. Er was een keer een hartchirurg, demonstratie van koken, ook andere beroepen. Gisteravond was er een schoonheidsavond, maar dat was meer 'tupperware gedoe'. Zoiets, dat vind ik niks. En een enkele keer een uitstapje.'*

Heel algemeen, eigenlijk weinig over het boerenbedrijf.' Ook is ze bij de tennisclub, de gymnastiekclub en gaat ze elke week met een vriendin een paar uur wandelen of fietsen. In de stad komt ze bijna niet. Ze vindt het eigenlijk zonde van haar tijd om eens te gaan winkelen. Ze gaat er alleen heen als ze er iets nodig heeft.

Op dit moment wonen de zoon en schoondochter van Maria in het huis dat zij vroeger bewoonde. In de voormalige stallen hebben Maria en haar man een bescheiden woning voor zichzelf laten bouwen. Maria vindt zich nog te jong om zich helemaal terug te trekken. Maar ze zou het best leuk vinden om ooit een koffieschenkerij te openen voor de wandelaars van het Pieterpad dat langs hun woning loopt.

Jettie

Jettie, de dochter van Maria is nu ongeveer 28. Als kind voelde ze niet zoveel voor de varkens. Ze werkte liever in de asperges en de rozen. Dat heeft ze vaak gedaan, voornamelijk in de weekenden en de vakanties. 'Het stond best wel in het teken van 'altijd werk' ja. Door de week moest je toch veel huiswerk maken, dan werkte je niet echt. Wel als ik vrij had en in alle vakanties:

asperges sorteren in de zomer, rozen binden. Daar begon het mee en dan ga je oculeren, dat is enten snijden en dan moet je ze op een stammetje zetten. Dat werk ging ik toen leren en toen moest ik dat doen. En rozen afknippen.

Ik moest toch wel een beetje doen wat hun zeiden ja, maar ik kreeg er ook meestal wat voor.' Vanaf ongeveer haar achttiende werd Jettie per uur uitbetaald. Ze vond het heel gewoon om thuis te werken en ook heel leuk om te doen. Bovendien ging iedereen in de vakantie bij een tuinder werken: 'Het was op zich wel gezellig. Bij ons was altijd één knecht en die was er ook altijd bij en dat was best wel leuk ja. En mijn broer heeft ook altijd meegewerkt. Er waren veel jongeren bij en dan was het veel lachen. Dat vond ik wel leuk. Bijna iedereen werkte op het land. Nou is dat misschien iets minder, maar toen was er niemand die ging zwemmen of zo. Die gingen dan in de rozen werken. Dat verdient best goed en iedereen deed dat, dus de meesten gingen daarin mee. Er is gewoon altijd wat te doen hier, hier zijn het allemaal kwekers. Bij de varkensboeren is dat wat minder. Ja, en jongeren kunnen bijna al het werk doen, dat was niets apart. Sommig werk vond ik dan wat minder, daar heb ik best wel eens over gezanikt, zoals rozen uitdunnen, maar ja.'

Jettie heeft toch nooit het gevoel gehad dat ze als kind te weinig vrije tijd had. Ze had veel hobby's: tennis, tafeltennis, pony rijden.. Ze was bij de 'dansmarietjes' en heeft ze gegymd en gevoetbald, allemaal op het dorp.

Bovendien ging ze met haar ouders mee op wintervakantie. In deze rustige tijd voor het bedrijf nam de knecht dan de zaken op het bedrijf waar.

Aanvankelijk ging Jettie na de MAVO naar de MEAO omdat ze iets met toerisme wilde gaan doen. Deze opleiding beviel haar bij nader inzien niet en ze stapte na wat omzwervingen op haar achttiende over naar de MAS (Middelbare Agrarische School). Op haar vijftiende had ze er wel over nagedacht om iets met varkens te gaan doen, maar dat heeft ze toen niet doorgezet. *'Voor een meisje, om naar de MAS te gaan, dat was al wat minder.*

Nou is dat al weer veranderd, maar toen was dat nog zo, zo'n 11, 12 jaar geleden. Ze zeiden dat je daar de exacte vakken voor nodig had en daar kon ik niks van. Later bleek dat je daar best naar toe kan gaan. Techniek was er ook bij en dat vond ik best wel moeilijk, maar op zich was die school niet zo moeilijk'. Uiteindelijk vindt ze dat ze het ook wel zonder had kunnen doen. 'Als ik het nu bekijk, ik had het in principe niet eens nodig gehad. Je kunt het werk op zich ook leren zonder naar die school te gaan, maar je leert er natuurlijk wel wat.'

Op de MAS leerde Jettie ook haar toekomstige man kennen. Na de school heeft zij eerst een jaar bij andere boeren gewerkt en hij een extra jaar over de economische kant van het bedrijf afgerond. Onmiddellijk daarna konden ze met de hulp van haar ouders een bedrijf kopen en zijn ze getrouwd. Jettie was toen 22. Ze hebben het bedrijf inmiddels uitgebreid. Het zijn nu drie onderdelen die in verschillende maatschappen zijn ondergebracht tussen haarzelf, haar man en haar vader. Het zijn een mesterij, een mestvarkensfokkerij en een zeugenfokkerij. Tezamen gaat het om duizenden varkens.

Jettie werkt het meest in de stal het dichtst bij huis, de mestvarkensfokkerij. Met deze stal zijn zij begonnen. Jettie krijgt daar haar inkomsten van, maar ze vindt dat niet zo heel belangrijk, omdat het uiteindelijk toch allemaal bij elkaar komt. *'Je leeft er echt niet anders door.'* Eén dag per week werkt Jettie full-time op het bedrijf. Dan komt de hulp in huis, die ook op de twee kinderen past. De oudste is vier dagen per week op school, de jongste gaat twee ochtenden naar de peuterzaal. Die dagen werkt ze zo'n anderhalf uur voor het bedrijf. Daar is dan niet bijgeteld dat ze tussendoor voor bedrijfszaken de telefoon aanneemt of mensen ontvangt. Als Jettie een hele dag op het bedrijf heeft, spuit ze meestal een stal schoon en maakt deze in orde voor nieuwe varkens. Ook heeft ze dan tijd om de biggen 'bij te werken' (ijzerinjectie geven en staartje couperen) of de zeugen te wassen. De rest van haar werk op het bedrijf bestaat uit het schoonmaken van de kantine, het wassen van de overalls en soms uit het wegbrengen van een varken.

Jettie vindt het belangrijk dat zij helemaal in het bedrijf is opgenomen en hecht er veel waarde aan dat zij anders in het werk staat dan haar moeder en grootmoeder. *'Ik denk dat het werk eigenlijk wel alles voor mij betekent.'*

Als ik niet mee zou werken, dan zou ik er niets aan vinden. Niet dat alles leuk is, maar je maakt toch deel uit van dat gebeuren. Als je er eenmaal buiten staat, dan gaat het langs je heen en dan wordt er van alles geregeld. Nou draai je mee. Je moet zeggen of er iets kan of niet, bijvoorbeeld zeugen wegbrengen. Of er komt een veearts en die moet ik dan gaan helpen. Nu praten die er met jou over en als je dat niet hebt, dan hang je er bij. Ik denk dat ik toch wel iets meer in te brengen heb als mijn moeder. Zij deed gewoon het werk wat er was. Ze heeft best wel veel meege- werkt, maar het scheelt dat ik er iets meer ervan af weet ja. En oma, die is helemaal anders als ik. Die vond opa tamelijk heilig volgens mij, want zij vond wat hij deed, dat was allemaal perfect!’

De bedrijfsvoering en alle bijbehorende administratie en boekhouding laat Jettie vol vertrouwen aan haar man over. ‘Hij is nogal computergek, dus hij doet alles op de computer. Hij heeft de modernste systemen en ik begrijp daar niets van. Hij heeft dat allemaal onder de knie. De mineralenboekhouding en mestboek- houding en de papieren, dat regelt hij allemaal. Ik doe eigenlijk alleen het praktische.’ In de bedrijfsvoering en de besluitvorming over nieuwe investeringen heeft hij het initiatief. ‘Nee, ik doe eigenlijk niet de bedrijfsvoering. Hij bespreekt het wel, maar nou die stal daar, hij wil die drastisch verbouwen... Ik zeg dan: ‘Is dat niet te hoog gegrepen en kan dat allemaal wel?’ En hij is dan echt van: het is zijn doel en hij wil dat doen. En hij is zo, dat als ie iets heeft of wil veranderen, dan gaat ie net zolang zoeken en bellen tot ie... We willen dan uiteindelijk meer zeugen en ik denk: in deze tijd, moet je dat wel doen? Maar ja, hij gaat er echt voor en dan sta ik er wel achter, of het moet te extreem zijn. Ik heb er wel vertrouwen in dat als hij zegt dat het kan, dat het ook kan.’

Het huishouden komt voor rekening van Jettie. Ze vindt het niet nodig dat haar man haar daarbij helpt. Soms neemt hij wel het jongste kind mee bij zijn werk. Haar oudere dochter vindt evenals haar moeder op die leeftijd de varkens maar niks.

Ook maakt Jettie nog tijd voor andere activiteiten buiten de boerderij. Vanaf haar zestiende is ze lid geweest van het Agrarisch Jongeren Kontakt, wat vroeger het KPJ (Katholieke Plattelands Jongeren) was. Zes jaar lang was ze tevens secretaris. Anders dan de activiteiten van de plattelandsvrouwen zijn de thema-avonden en excursies van deze organisatie afgestemd op de agrarische sector en zijn er zowel jonge mannen als vrouwen lid van. Het was er bovendien gezellig en Jettie vond het belangrijk om zo contact te houden met de agrarische jongeren in de omgeving. Ze is nu actief in het bestuur van de peuterspeelzaal, heeft de dansmarietjes zelf geleid en volgt een cursus om les te kunnen geven in paardrijden.

Jettie is opgelucht dat de spannende beginjaren nu voorbij zijn. ‘De eerste 5 jaar was het spannend of het wel zou lukken. In het begin moet je afwach-

ten en resultaten halen. We gaan redelijk goed nu. Iedere keer was er wat te doen. Je bent altijd bezig met een doel. Dan dit, dan dat, waar je dan geld voor uit kunt trekken. Nou blijft het natuurlijk spannend wat het gaat worden met de varkens.' Met al haar bezigheden zelf heeft ze geen enkele moeite. Ze is echter vastbesloten dat het werk nooit ten koste van haar kinderen mag gaan.

Wieden tussen de Begonia's

Moeke was de spil 'Moeke was de spil van ons gezin, maar ook de spil van 't bedrijf. Zelf afkomstig uit een bloemistenfamilie uit Huissen in de Betuwe ging ze in 1954 met pa en toen 3 kinderen naar Baak om daar de kasteeltuinderij op te werken tot het tuincentrum, dat nu door m'n broer Jan is overgenomen. Nu is ze 80 jaar en nog fietst ze graag even naar de 'tuin' om te kijken of het goed gaat | 1960.

Moeder en dochter: witlof klaarmaken voor de veiling | 1970

'Ik heb tot mijn 64e jaar meegewerkt. Op een tuinbouwbedrijf met glas en vollegrondproducten is er steeds volop werk en als

Portretten

Westland (Zuid-Holland)

Ada (1915)

'Beroep? Huisvrouw. Ik heb echt hard gewerkt en het is me nooit teveel geweest. Ik vond het heerlijk om te doen.'

Magda (1944)

Dochter van Ada: 'Mede-onderneemster. Een maatschap hebben wij nu ook hoor, mijn man en ik. Ja eerst had je - dat was je van thuis gewend - niks in te brengen. Ik heb er een beetje naar toegestuurd. Maar ja, de hele wereld is een beetje veranderd. Vrouwen zijn mondiger geworden. Ik heb nu alles ter inzage, de boekhouding, de hele mikmak. Ja, van lieverlee. Vroeger was ik er nooit bij; ik ben veel bewuster gaan leven.'

Janneke (1968)

Dochter van Magda: 'Tuinder. Ik denk dat er meer spanning is gekomen in het tuindersleven. Alles moet zo efficiënt mogelijk, zo snel mogelijk want dan is het goedkoper. Je moet continu met je bedrijf bezig zijn, want als je even versloft, dan maak je soms fouten die heel veel geld kunnen kosten. Je bent computertehnicus, je bent een elektricien, je bent een tuinder en je bent ook nog personeelsmanager. Je bent multifunctioneel. En, van politiek moet je ook nog verstand hebben.'

Aardbeien plukken | 1991

Portretten

Westland (Zuid-Holland)

Ada

Ada vertelt op 83-jarige leeftijd haar verhaal. Haar vader was boerenarbeider in de Hoeksche Waard. Haar moeder werkte op dezelfde boerderij. Zij molk daar en werkte op het land. Ze nam de kinderen mee naar het werk. Ze had zulke schappelijke werktijden dat ze niet ongelofelijk vroeg van huis hoefde 's morgens. Nadat haar ouders waren verhuisd naar het Westland, is

haar moeder niet meer mee uit werken gegaan. Haar vader verdiende meer en met Ada erbij waren er ondertussen vijf kinderen thuis.

Ada, Magda en Jannetje

Vanaf haar dertiende jaar was Ada in betrekking als dienstmeisje totdat zij op haar eenentwintigste trouwde met een aannemer, in 1937. Maar Ada werd al jong weduwe. Tien jaar na haar huwelijk overleed haar man door een landmijn. In 1951 hertrouwde ze, ditmaal met een boer. Deze man was weduwnaar en nam vijf kinderen mee, terwijl zij er zelf drie had. Samen kregen ze nog een kind. Het kindertal kwam zodoende op negen, 3 meisjes en 6 jongens.

Haar tweede man had samen met zijn broer een gemengd bedrijf van zo'n 80 ha. Ze hadden 40 koeien. Er was vier man personeel. Ada had hulp van een dienstbode die alleen in het huishouden werkte. Het land, dat in erfpacht was van de gemeente, werd echter met stukjes en beetjes onttrokken voor woningbouw. Uiteindelijk hebben zij de koeien in de jaren tachtig helemaal weggedaan. Daarvoor waren ze al van melkveehouderij op veehouderij overgestapt. Tenslotte is het bedrijf helemaal opgeheven. Eén zoon is nu boer in Groningen en ook een dochter heeft zich daar gevestigd met haar man. Zij moesten eveneens door stadsuitbreiding vertrekken.

Ada had haar handen vol aan het huishouden. Omdat er ook enkele knechten in de kost waren, moesten er in totaal 14 monden worden gevoed. Zij maakte veel groente en fruit in en verwerkte het vlees van de eigen slacht. *'We hadden een hele grote kelder. Braaien en zure zult maken. En dan bracht de slager teilen met gehakt en dat moest allemaal gebraaien. We slachtten een halve koe en een varken. Later had ik wel een vrieskist. Zure zult maakte moeder ook al. Dan kocht ze een varkenskop met een stuk vlees erbij. We hadden pruimen en frambozen en mirabellen. Ik wou dat ik je mijn kelder kon laten zien! Planken vol met appeltjes en peren en bonen in inmaakpotten. Zuurkool, dat kocht ik liever.*

En nog zoute bonen. Dan stond die kelder hartstikke vol!’ Ook had Ada veel tijd nodig om de kleding netjes te houden. Iedere middag was er wel wat te stoppen en te naaien. ‘Ik heb echt hard gewerkt’, zegt ze, ‘en het is me nooit teveel geweest. Ik vond het heerlijk om te doen.’

Noch Ada noch haar schoonzus die thuis maar één kind te verzorgen had, werkte in het bedrijf. ‘Dat wilden die mannen niet. Zelfs melkimmers schoonmaken en melken heb ik nooit hoeven doen, deed mijn man met zijn broer. Altijd met de hand gemolken, tot op de laatste dag. Ze hebben geprobeerd met de machine te melken, maar dat beviel helemaal niet, dat ging niet.’ Ook de dienstbode werkte niet op het land. Huishouden en bedrijf waren totaal gescheiden. ‘Totaal gescheiden. Mijn man vond een vrouw ook niet geschikt voor het werk. Het was ook zwaar hoor, het landwerk.’ Evenmin betrokken de broers hun vrouwen bij de bedrijfsvoering en de daarbij behorende beslissingen. ‘Nee, die broers deden dat samen, hè. Die schoonzus wist er ook niets van. Dat heb ik nooit erg gevonden.’ Ada heeft later ook nooit de koeien gemist. Ze ging ze alleen ‘s avonds met haar man ‘afstallen’. ‘Dan lagen de koeien allemaal en dan kregen ze nog wat. En nog wat vegen. Dat vond ik altijd leuk. Maar overdag keek ik er niet veel naar, hoor.’

Na de lagere school bleven de twee oudste dochters thuis voor het werk in huis. Zij leerden ondertussen voor coupeuse en deden voortaan het naaiwerk mee. Ada kreeg het zelf toen wat gemakkelijker. Omdat twee meisjes in huis genoeg was, kon de derde kapster worden.

Ada woont nu alleen in een nieuwbouwwoning in het dorp. Haar tweede man is inmiddels overleden. Haar huis is gebouwd op land dat vroeger bij de boerderij hoorde.

Magda

Magda is 55. Ze is de oudste dochter van Ada en haar eerste man. Vond haar stiefvader dat vrouwen niet op het land hoorden te werken, Magda heeft dat als meisje wel vanaf haar tiende gedaan. Ze herinnert zich het best dat ze spruiten heeft gepoot en bieten gedund. ‘Dat was ook leuk hoor, omdat je met een heleboel kinderen was. Op woensdagmiddag moesten we, op onze knieën, tien naast elkaar, en achterin mocht je even rollen, even drinken en gek doen en dan terug. En dan was de woensdagmiddag om.’ Verder waren het vooral klusjes in het huishouden, zoals vóór schooltijd de schoenen poetsen. Na school was het sokken stoppen en verstellen en ‘s avonds borstrokken breien. Voor haar tiende mochten ze altijd spelen. ‘We hebben een hele leuke jeugd gehad.’ Soms deed ze toen wel mee met het schoonmaken van de melkimmers en -bussen, maar dat was

vooral voor de pret. 'Leuk, want je kon met water kledderen en dat mocht natuurlijk binnen niet.'

Met 14 jaar kwam Magda van school en bleef thuis werken. Toen na twee jaar haar jongere zus ook thuis kwam werken, mocht Magda naar naailes. Dit was een vrij zware opleiding van drie jaar drie middagen les per week. Zo werd ze gediplomeerd coupeuse. Magda had liever doorgeleerd net als haar vriendinnetjes. Ze had dan misschien wel, zoals haar schoonzusje die ook met een agrariër getrouwd is, een paar dagen per week voor de klas willen staan. 'Voor eigen gebruik heb ik dus een heleboel profijt van de naailes gehad, maar in eerste instantie vond ik het jammer dat ik niet door mocht leren. Want ik was het oudste meisje. Dat vond ik heel erg want iedereen ging doorleren en ik mocht niet. Veel later kwam er een ander zusje van mij thuis. Toen mocht ik gaan leren, maar dan doe je het niet meer. Je spreekt bijvoorbeeld geen Engels. Ik ging op vakantie. Ik zat daar in die bus en iedereen lachen. Zulk soort dingen. Maar later ben ik op cursus geweest. Met drie moeders heb ik Engelse les gehad.'

Magda vindt niet dat ze hard heeft moeten werken, maar wel zegt ze: 'Mijn moeder was erg schoon en er was altijd wat te doen. Je werd de hele dag beziggehouden'. 's Ochtends stond afwassen, bedden opmaken, stoffen, zuigen en dergelijke op het programma. 's Middags was het de tijd voor naaien, borduren of strijken. 's Avonds moest Magda breien. Daarnaast hadden ze veel was. 'Wij hadden wel een wasmaschine, we waren niet arm. We hadden een groot waterfornuis met een kist met hout ernaast. En 's maandagsmorgens, dan werd het water aan de kook gebracht. Als wij uit bed kwamen, dan was het eerste sop al aan de beurt geweest. Dan lag overal was die in de wasmachine was geweest. En de hele keuken met damp. En dan gooide mijn vader de wasmaschine voor het tweede sop vol en ging de witte was er weer in. Eerst hadden we nog geen waterleiding. We hadden buiten een pomp en één in de keuken. Maar soms was het regenwater op en dan ging mijn vader met paard en wagen bij het waterleidingbedrijf water halen in een grote tank. Dat werd in de regenput gegooid en dan hadden wij weer water. Later kregen we een geëmailleerde wasmachine.'

Verder kwam er jaarlijks de drukte van de grote voorjaarsschoonmaak, de slacht en de weck bij. 'De echt grote voorjaarsschoonmaak. Je boende de muren af, de goten... Dan hadden we ook extra hulp. De slacht zelf, dat deed de slager, dat kwam in stukken aan. En dan nog de weck. Er was een grote boomgaard. Daar moest ik ook mee helpen maar dan kwam er bijvoorbeeld een tante peren schillen. Dat was altijd heel gezellig; we hebben heel veel lol gehad.' In de weekenden bleef er tijd over die ze zelf kon besteden. Als ze naar de stad ging, dan was het "wat rondjes lopen en even wat drinken". 'Het was er heel druk. En 's zaterdags mocht ik gaan dansen. Het probleem was dat het zover weg was.' Haar broers brachten haar dan en haalden haar weer op. Dansen was alleen

in de winter. Toen Magda een vriend had, kwam hij 's woensdagsavonds langs. Haar moeder eiste dan wel dat ze ondertussen haar breiwerk ter hand nam.'

Op het bedrijf had Magda geen vaste taken, maar in de zomer kwam ze toch altijd nog op het land voor het zogenaamde lichtere werk. De meisjes reden dan de trekker, terwijl hun broers en de knechten het zware werk afhandelden. *'Op de boerderij heb ik zelf niet veel gedaan omdat ik zes broers had. Die deden het melken en zo. Alleen in de oogsttijd, dan werd er gecombineerd en dan lagen de pakken op het land. Dan mochten de meisjes op de trekker en de broers gingen opsteken.'* Magda verdiende ook wel eens geld voor zichzelf, zoals andere kinderen bij haar in de buurt dat ook deden. Ze ging met haar broer bij een tuinder werken. Dan werkte ze daar eerst van vijf tot zeven uur 's ochtends en deed daarna het werk thuis. Dat werk vond ze soms leuk, soms niet zo leuk. *'Sla snijden in de kou. Je had een spijkerbroek aan en meer niet. Je was in en in koud. Wat dat aangaat is er heel wat verbeterd.'*

Op 22-jarige leeftijd trouwde Magda in 1966 met een tuinder. *'Liever een boerenbedrijf? Nee, niet echt. Ik vind dit leuker, tuinbouw.'* Eigenlijk was het niet de bedoeling dat ze in het bedrijf zou werken. Daar was met name haar schoonvader op tegen. *'Tuindersvrouwen moesten in huis zitten.'* Haar man vond het prima dat Magda meewerkte. Bovendien was elk uur dat Magda werkte mooi meegenomen, vooral in drukke tijden. Het was wel een hele omschakeling. *'Nou, als je dan door de kas fresia's liep, dat is iets massaals. Dan begin je 's morgens te knippen en je ziet het eind niet. Tenminste, dat idee had je. Je moet er in groeien. Ik stond 's nachts nog bloemen te knippen. Maar als je wakker werd, had je nog niks gedaan.'* Het was niet alleen veel van hetzelfde, maar het werk was ook zwaar. *'Nou gaat het anders. Je had lage warenhuizen, je liep nog gebukt, we hadden nog geen koelcel.'*

Naast de tuinderij hadden ze ook een bollenhandel. De bollen werden telefonisch besteld. Als Magda niet in de kas werkte, bleef ze thuis om de telefoon aan te nemen en de bestellingen op te nemen, vooral in de bollen-tijd. Overigens werd haar bijdrage niet in geld uitgedrukt. *'Het werd gewoon niet geregistreerd. We hadden aftrek van de belasting en dat was het.'*

Ondertussen zijn de werkomstandigheden erg veranderd. *'Nu gaat alles met machines, want ja, arbeid wordt duur. En alles wordt computer gestuurd. Ik kan er niet mee omgaan en mijn man ook moeilijk. Mijn zoon doet dat. Alles is veel makkelijker geworden. Je hoeft bijvoorbeeld niet meer te bukken om bloemen te knippen. Er is nu monorail. Om 4 uur eruit voor de veiling begon, dat is voorbij en echt zwaar tillen hoeft ook niet meer.'*

Magda vindt dat ze langzamerhand meer grip op haar leven en een eigen plaats op het bedrijf heeft verworven. *'Ja eerst was je - dat was je van thuis gewend - dat zielige vrouwtje. Dat moet ik niet zeggen, maar je had niks in te*

brengen. En naarmate je ouder wordt, ben je toch ook een stukje meer jezelf en dat moet je wel houden, vind ik. Dat doe ik wel. Ik heb er een beetje naar toegestuurd. Maar ja de hele wereld is een beetje veranderd. Vrouwen zijn mondiger geworden. Ik heb nu alles ter inzage, de boekhouding, de hele mikmak. Ja, van lieverlee. Mijn schoonvader stapte eruit, uit de zaak, en daarna, je besprak meer samen, wat voorheen nooit gebeurde. Dat deden zij samen, dus je was nergens bij. Ja, er is heel veel veranderd, je bent veel bewuster gaan leven.' Dat betekent niet dat ze nu een eigen inkomen wil hebben. 'We zijn in gemeenschap van goederen getrouwd. Alles van hem is ook van mij. Een man neemt ook zijn geld er niet uit. Nee van mij hoeft dat niet.'

Magda heeft besloten om minder te gaan werken. Ze vindt dat het genoeg is geweest en wil nog van andere dingen in haar leven genieten. Haar zoon is nu ook in het bedrijf en er is zoveel personeel dat haar bijdrage weinig meer uitmaakt. 'Laat de jeugd het nu maar doen', zegt ze. Zo heeft ze meer tijd om bij haar dochter te helpen en zich in haar hobby's uit te leven. Daaronder valt ook haar siertuin.

Bovendien is Magda meer gaan doen voor de tuinbouw in het algemeen. Dat is volgens haar hard nodig. Ze sloot zich aan bij de commissie agrarische vrouwen van de WLTO (Westelijke Land- en Tuinbouw Organisatie) en zit nu in het plaatselijk bestuur van de WLTO. 'Als agrarische vrouwen hebben wij heel vaak in de Tweede Kamer bij de tuinbouwdebatten gezeten. En huiskamergesprekken gehad, met Agnes van Ardenne bijvoorbeeld. Zelfs met minister van Aartsen hebben we een huiskamergesprek gehad. Er wordt wel gesuggereerd dat er 25 % vrouwen in de besturen moeten. Dat gaat heel goed hier. Als vrouw word je helemaal niet achtergehouden. Gewoon, je bent vrouw, je bent gewoon mee bestuurslid. We krijgen nu zelfs een vrouwelijke voorzitter. Dat is in zo'n 8 jaar geleden, denk ik, veranderd. Nee, nee, eerder niet. Vrouwen hoorden er niet. Nergens. Vrouwen moesten thuis zijn.'

Janneke

Janneke is de dochter van Magda. Ze is dertig jaar oud. Als kind heeft ze thuis nooit gewerkt. 'Ik heb thuis nooit wat hoeven doen. Ik heb als heel klein meisje van 8 jaar samen met een vriendinnetje mijn vader verrast door hem met de fresia's te helpen. Toen hadden we ze allemaal 10 cm lang gesneden. Toen is-ie zo boss geworden dat ik nooit niet meer heb mogen helpen.' Haar moeder wachtte haar op als ze uit school kwam. Dan dronken ze wat en praatten ze eventjes. Zij ging daarna spelen en haar moeder ging weer verder met haar werk.

Janneke ging al wel heel vroeg bij andere tuinders werken. 'Ja, je ging wel werken maar niet thuis, ergens anders. Toen ik van de MAVO af was en een poosje geen werk had, heb ik voor het eerst bij pa in de tuin gewerkt. Toen was ik een jaar of 16. Ik denk dat het beter is om ergens anders te leren werken dan thuis. Ik denk dat je dat mee krijgt. Je hoort dat veel om je heen. En vreemde ogen dwingen. Thuis zeg je eerder: 'Getver, daar heb ik geen zin in. Dat doe ik niet' en bij een vreemde leer je gewoon alles te doen.' Werken deed bijna iedereen van haar leeftijd. 'Dat is natuurlijk leuk want dan verdien je wat en daar kan je nog eens leuke dingen van kopen. Er is hier veel werkgelegenheid. Weet je wat het natuurlijk wel is, het was best wel gezellig ook, want je zat met 20 schoolmeisjes om een kist, en een bakje met zand voor je op je schoot en van die stekjes en dan een hoop lol maken en dan die stekkies erin steken. Ja, het was niet echt zwaar werk en het was gezellig. Wij haalden elkaar 's ochtends op. Ik was, denk ik, een jaar of 7, toen ik tomatenkistjes ging 'papieren' in de zomervakantie bij mijn vriendin thuis. En vanaf een jaar of 11 ben ik bij een plantenkweker gaan werken. Dan ging je maar alleen van 8 tot 12 en later van 7 tot 12. Toen ik een jaar of 13 was, ging ik ook in de andere vakanties en de zaterdagen. Als je dan een jaar of 16 was, dan ging je 's ochtends om 5 uur mee als het kon. Ik heb m'n hele jeugd gewerkt. Heerlijk is dat, vroeg eruit, 's middags naar het strand en zondag dan je huiswerk.'

Vanaf een jaar of 15 huurde Janneke zogenaamde landjes (stukjes volle grond) met haar broer, die toen op de middelbare tuinbouwschool zat. 'Op de tuinbouwschool waren er meer jongens die dat deden. Dan hadden ze zaad meegekregen om thuis mee te oefenen. Ja, zo begon dat. Dat werden steeds grotere stukjes. Dan had mijn vader wat bolletjes over en dan mochten wij ze in de grond stoppen. Ieder jaar experimenteren. We hadden een subnummer van het nummer van pa en we brachten het gewoon naar de veiling. Pa bracht het, want wij konden natuurlijk niet autorijden. Dan waren we saampjes aan 't bossen. En als het heel druk was, dan konden we het niet aan. Dan moest ma ook bijspringen; de omgekeerde wereld! Zij moesten mij helpen, ook met water geven. Dat is juist zo leuk. Zo leer je ervan en zo wordt je enthousiast gemaakt!'

Ondanks dat Janneke wel tuinder wilde worden, ging ze na de MAVO niet naar de Middelbare Tuinbouwschool. Van haar vader mocht ze niet: 'Want als je later kinders krijgt, wie zorgt er dan voor de kinders?' Haar moeder heeft zich er nauwelijks in gemengd. Zo werd het de Middelbare Detailhandelschool, omdat ze dan toch de handel in zou kunnen. Daarna werkte ze op een kantoor in Den Haag. Maar dat beviel niet. Ze hield het na drie maanden voor gezien. 'Ik vond toen dat ik een beetje zat te niksen en te hangen achter het bureau. Ik ging dan 's ochtends eerst de buurman helpen, want die had het smoordruk. En dan gauw onder de douche en naar Den Haag. Ik vond het zó vreselijk!' Janneke zegde haar werk op en ging een paar maanden bij haar

ouders op het bedrijf werken. Toen is ze zich gaan omscholen en werd bloemiste. Vanuit dat vak is ze de tentoonstellingsbouw ingegaan, eerst in loondienst, later als free-lancer. In die periode leerde Janneke haar man kennen en trouwden ze. Naast hun werk gingen ze voortaan met z'n drieën landjes huren: Janneke, haar broer en haar man. Toen haar broer bij hun vader in de zaak kwam, ging ze alleen met haar man hiermee verder. Hij had een baan als boekhouder. Als de bloemen dan goed waren, namen ze beide hun vakantie op. Later huurden ze ook warenhuizen of stukken daarvan.

Uiteindelijk besloten Janneke en haar man om full-time tuinder te worden. Met de hulp van de ouders kochten ze een woning en een warenhuis. Alles wat ze niet wisten, konden ze aan haar ouders vragen. Soms kwam Janneke's vader een paar maal per dag langs.

Onlangs hebben Janneke en haar man er een bedrijf bijgekocht. In principe doet zij nu de kassen bij huis en haar man het verderop gelegen bedrijf. Ze overleggen alles en kunnen voor elkaar inspringen als dat nodig is. Janneke werkt volgens haar eigen inschatting ongeveer 6 uur per dag op het bedrijf. Eén ochtend in de week komt haar moeder en dan kan ze doorwerken zonder de kinderen erbij. Daarnaast zit ze veelvuldig aan de telefoon en werkt ze zo'n vijf uur per week aan de administratie. Ook al was haar man vroeger boekhouder van beroep, zij heeft deze taak overgenomen sinds haar zwangerschap. Het geeft haar de mogelijkheid om een uurtje tussendoor wat te doen terwijl ze in huis kan blijven. De jongste van de twee kinderen is namelijk een baby.

Janneke en haar man overleggen voortdurend met elkaar: *'Ja, dat vind ik heel leuk, om het samen te doen. Ik denk dat er zat bedrijven zijn waar het niet zo is, zeker bij de ouderen, maar wij weten teelttechnisch evenveel. Je hebt steun aan elkaar om beslissingen te nemen. Dat komt ook omdat wij allebei geen ervaring hadden in de tuinbouw toen wij tuinder werden. Dus je bent gewend vanaf begin af aan alles samen te doen en alles samen te beslissen. En dat vind ik wel heel leuk.'* Haar man, die niet op een tuinderij is opgegroeid, bevestigt dit volkomen. *'Het is zo belangrijk dat je een vrouw hebt als je een grote investering moet maken. Ja, dat je samen beslissingen moet nemen. Er worden hele grote bedragen geïnvesteerd. Doe je het niet, dan kan je wat mislopen. Doe je het wel, dan kan het misgaan. Soms gaat het om een miljoen. Daarom is het zo belangrijk dat je samen beslist. Ook zodat je geen beschuldigingen krijgt achteraf. Dan krijg je moeilijkheden in je relatie.'* En Janneke vult aan: *'Plus twee weten meer dan één. Want heel vaak ben je elkaars tegenpool. Wij ook en dat vind ik heel goed, want als de één negatief denkt en de ander positief, dan ga je wel goed nadenken. In negen van de tien keer heb je het dan goed.'*

Janneke weet goed hoe belangrijk het is om alert en van alle markten

thuis te zijn. 'Ik denk dat er meer spanning is gekomen in het tuindersleven, in het hele bedrijfsleven, denk ik. Alles moet zo efficiënt mogelijk, zo snel mogelijk, want dan is het goedkoper. En concurrentie is er ook van het buitenland en vaak kijkt de consument niet naar de kwaliteit maar wel naar de prijs. Dus wij moeten en goede kwaliteit en een lage prijs kunnen leveren. Je moet veel alerter zijn. Je moet continu met je bedrijf bezig zijn, want als je even versloft, dan maak je soms fouten die heel veel geld kunnen kosten. Omdat het financieel om veel grotere bedragen gaat de laatste jaren. En de arbeidskosten worden natuurlijk steeds duurder. Je moet wel uitkijken dat ze terug verdiend worden.'

Behalve dat er veel meer wordt geproduceerd dan vroeger, is er veel meer vakkennis op allerlei gebied nodig. 'Er wordt nu meer geproduceerd, ja. Als je bedenkt, mijn grootvader was in de weer met strobalen en mest, en dan plukten ze 20 komkommers per meter het hele jaar. Nou, wij gaan dit jaar zowat naar de 100 kilo toe, dat is wel 300 komkommers. Dat is dan in 70 jaar tijd. Er is echt heel veel veranderd. Hogere kassen, dus meer licht. Nu regelt de computer wanneer alles open en dicht gaat. Je moet hem wel goed instellen, maar verder gaat alles vanzelf. Vroeger deed je het op je gevoel. Nu komt er ook wel gevoel bij kijken hoor, voor het instellen. En de computers doen het ook wel eens fout, dus je moet goed bij de les blijven. De computer reageert soms te traag op weersveranderingen die je zelf wel ziet aankomen. De computer moet ze namelijk eerst kunnen meten en dan iets activeren, dat duurt soms tien minuten. Je bent computertechnicus, je bent een elektricien je bent een tuinder en je bent ook nog personeelsmanager. Je bent multifunctioneel. En, van politiek moet je ook nog verstand hebben.'

Ook al heeft Janneke niet de juiste vakopleiding kunnen volgen, ze komt toch wel aan de nodige bedrijfstechnische kennis 'door heel veel te vragen, heel veel te zeuren bij iedereen, heel goed je ogen open te houden en dan van de teeltvoorlichters. De ene teeltvoorlichter -mijn broer zit bij pa in de tuin- die gaat eerst naar mijn broer en daarna komt hij bij mij. Voor de andere gewassen heb je ook teeltvoorlichters. Die zijn van het zaadbedrijf. Die zeggen wat je het best kan doen. Dus je koopt een gedeelte van je advies. En dan de studieclub met een aantal tuinders samen, die lopen dan elkaars bedrijven af en wisselen alles uit.'

Van moeder op dochter

Dochter, ongeveer 20, maakt melkbussen schoon | ca 1946

'Aan het sokken breien tijdens het
snijden van de wrongel.' | 1986

De kazen rijpen in de kelder

Dochter aan het kaasmaken | 1986

Portretten

Kromme Rijngebied (Utrecht) / Oostelijk Flevoland (Flevoland)

Antonia (1924)

'Huisvrouw. Je had wel personeel, maar regelmatig liep dat vast omdat er iemand niet kwam. En 's zondags waren ze vrij. Ja, dan ging ik meehelpen. En mijn man heeft mij altijd zoveel mogelijk bij alles betrokken. Dat was heel wat beter dan toen ik jong was. Mijn oom die deed wel alles op zich zelf. Ga jij maar naar binnen toe zei hij dan tegen die tante. Zorg jij maar dat het binnen draait. Dat vond ik wel erg en dat hebben we ook samen doorgesproken, dat het zo niet moest. Nee, ik ben overal bij betrokken.'

Marie-José (1957)

Dochter van Antonia: *'Tuinster, ja tuin-ster. Vroeger was het natuurlijk wel zo: je was een soort voorbestemd om moeder en een huisvrouw te worden, terwijl ik beroepsmatig gekozen heb voor de landbouw. Gek, dat het nodig is om er uit te stappen om er weer in terug te komen. Maar ik heb de vrijheid gehad om die keus te maken, die mijn moeder niet heeft gehad.'*

Biologische landbouw

'Jacoba onder Jacoba II.'
De koe die mee is gegaan
toen zij trouwde | 1933

Portretten

Kromme Rijng gebied (Utrecht) / Oostelijk Flevoland (Flevoland)

Antonia

Antonia vertelt op haar 74ste dat ze als enig kind is opgegroeid op een gemengd bedrijf. Als achtste uit een gezin van negen kinderen is ze, toen ze 11 maanden oud was, in huis gekomen bij haar oom, de broer van haar vader, en tante, die een zus van haar moeder was. Deze hadden zelf geen kinderen. *'Dat is vroeger nog al eens gebeurd hier in de omtrek. Dan was de bedoeling dat de boerderij in de familie bleef. En een verzorging voor de oude dag hebben was ook een beetje de ondergrond.'* Het was een flink bedrijf met ongeveer 25 melkkoeien, varkens, kippen en fruit. Voederbieten werden overwegend voor eigen verbruik verbouwd. Haar oom had daarnaast een veehandel. Omdat haar oom vanwege de veehandel veel weg was, was er veel personeel op de boerderij.

Antonia en Marie-José

Antonia kwam met 14 jaar van school en bleef op de boerderij werken. Vanaf die tijd ging zij dagelijks melken. Daarvoor had zij niet veel hoeven helpen. Volgens haar werd ze nogal ontzien omdat zij als enig kind een beetje vertroeteld werd en omdat het niet echt nodig was. Met haar vriendinnetjes samen gingen ze ook wel toeren. *'Mijn oom had in 1927 al een auto vanwege de veehandel, dus was het altijd een feest als vriendinnetjes bij ons waren. Dan gingen we bijvoorbeeld met de auto naar Ouwehands Dierenpark.'* Alleen als het dienstmeisje vrij was, moest Antonia de melkspullen schoonmaken. *'Daar was je wel een poosje mee bezig: een stuk of vier emmers en een trechter en een bus, dat moest je allemaal goed schoonmaken.'* Andere boerendochters in haar omgeving moesten wel flink mee aanpakken. De meeste bedrijven in de buurt maakten kaas, wat veel werk met zich meebracht. Haar tante was met zelfkazen gestopt vanwege haar zwakke gezondheid. Antonia zelf heeft alleen in de oorlog kaas gemaakt, voor eigen gebruik. Antonia's moeder heeft tot lang na de oorlog kaas gemaakt. *'Wij hadden een groot gezin, daar bleef dan altijd wel één van de meisjes thuis, en de anderen gingen dan weer bij anderen werken. Wij hadden een zus van mijn moeder, die hadden een kaaspakhuis en verkooppunt. Die kochten alle kazen op, die werden weer doorverkocht. Die oom kwam aan huis en de mannen onderhandelden over de prijs. En wie niet verkocht aan huis, ging naar de markt. In Utrecht was nog een kaasmarkt. Eénmaal per week, dan kwamen bij ons een hele rij brikken langs en dan kon je aan de tijd dat die brikken terug kwamen zien of er een goeie markt geweest was of niet.'* Dat kaasmaken veel werk was, weet Antonia maar al te goed. *'In de oorlog, toen vond ik het wel leuk hoor, het kaasmaken, maar het is heel intensief. Dan draait het helemaal om de kaasmakerij.'*

Al volgde Antonia geen dagonderwijs meer, na haar veertiende, zij kreeg tussen het werk door gelegenheid om enkele cursussen te volgen in koken en naaien. Toen ze een jaar of 17 was, werd de dienstbode opgezegd en werd Antonia volledig ingeschakeld in het huishouden. Er was veel te doen, omdat het personeel in de kost was. 's Avonds werkte ze de verstellmand door of naaide ze nieuwe kleding. 'Ik heb costumnaaien geleerd.' Daarnaast bleef het haar taak om de koeien melken. 'Dat was altijd een opgave in de herfst. Dat was nog niet zoals nu. Dan had je een zware jas aan en dan moest je in het donker in de mist de koeien gaan zoeken. Die liepen - we hadden veel fruit - in de herfst in de boomgaard en dan moest je ze echt zoeken. Dan liep je met zware laarzen, na de oorlog dan, eerst hadden wij klompen... Dat viel niet mee. Dan kwam je zo weer in de greppel terecht.' Op het land werkte ze nauwelijks. Ze ging mee aardappels en bieten rooien, maar hooien deed ze alleen als het echt dringend nodig was. Wel kwam zij dan elke dag naar het land met koffie en als er doorgewerkt moest worden vanwege het weer, ook met het eten.

Vrije tijd had Antonia ook wel. Haar vriendinnetjes van vroeger zag ze nog op de cursussen, maar daarna verwaterde het. Met haar nichtjes bleef ze wel geregeld op pad gaan. De wintertijd leende zich het beste voor dergelijke gezelligheid. 's Winters, dan was het niet zo druk op de boerderij - er werden minder koeien gemolken - dan was het wel gezellig. Dan werd er een kaartje gelegd en dan werd er gezellig naar familiefeestjes gegaan, en noem maar op. Verder, ja, lezen, ik las heel veel en daar gaven ze ook wel ruimte voor. En 's winters schaatsen rijden en vastenavond vieren (nu carnaval), daar gaven ze wel alle ruimte voor. Met vastenavond ging je naar burens en naar familie.' In de oorlog kwam ze weinig buiten, maar toen was er voldoende afleiding op de boerderij. 'We hadden evacués en onderduikers, het was overal druk bezet.'

Als jonge vrouw was Antonia erg onder de indruk van de plaatselijke kapelaan, die naar haar zeggen 'zijn tijd een beetje vooruit was'. Hij stimuleerde de jongelui om kennis te nemen van 'culturele dingen' en verder te kijken dan de eigen kring. Via de ABTB (Aartsdiocesane Boeren- en Tuinders Bond) werd er in die richting van alles georganiseerd en deze kapelaan kon het zo overbrengen dat ze zich aangemoedigd voelde om 'de dingen van de stad' te leren kennen. Zo volgde ze net na de oorlog de zogenaamde Boerinnenleergang. 'Dat was maatschappijleer en economie, over coöperaties, en godsdienst en huishouden, maar niet zoveel. Ik kreeg daardoor wel een beetje bredere kijk op de maatschappij. Dat was de bedoeling want die boerenstand dat was toch wel een beetje een afgesloten geheel.' Deze leergang duurde 2 jaar en was eens in de week, van ongeveer 10 tot 3, zodat de leerlingen ervoor en erna nog kon melken.'

Het was vervolgens aan Antonia om een goede boerenzoon te kiezen, waarmee ze het bedrijf van haar oom en tante zou gaan overnemen. Zelf

wilde zij eigenlijk de verpleging in. *‘Dat was mijn ideaal, maar daar kreeg ik geen kans voor want die oom en tante, die hadden bepaald dat ik op de boerderij zou komen. Niet dat ze dat hard gespeeld hebben. Ik heb het wel eens een keertje gezegd. Maar dan was het: ach dat kan toch niet, jij komt toch op de boerderij, weet je wel. Er zat een zachte drang achter.’*

In 1951 trouwt Antonia op 27- jarige leeftijd inderdaad met een boeren-
zoon, die de Middelbare Landbouwschool had gedaan. Ze woonden eerst in,
maar na rijp beraad lieten haar oom en tante het zogenaamde bakhuis tot een
woning voor henzelf verbouwen. Haar oom had moeite om zich aan de nieuwe
situatie aan te passen. Hij had zich altijd heer en meester op het bedrijf
gevoeld en nooit bemoeienis geduld, ook niet van Antonia’s tante. *‘Ga jij maar
naar binnen toe, zei hij dan tegen die tante. Zorg jij maar dat het binnen draait.’*

Omstreeks 1957 schakelden ze om van gemengd bedrijf naar alleen
veehouderij. Ze schaften toen een melkmachine aan. Enkele jaren later lieten
zij een nieuw huis bouwen waar ze met hun kinderen wat comfortabeler in
konden wonen. Voor het huishoudelijk werk was het een grote verbetering.
In het oude huis hadden ze slechts één tappunt gehad voor het water, net om
de hoek bij de keuken. Elektriciteit was net enkele jaren daarvoor aangelegd.

Antonia had geen vaste taken op het bedrijf. Zij had daar naar haar
zeggen geen tijd voor. In 9 jaar beviel ze van 7 kinderen, waaronder een tweeling.
Toch werkte ze ook op het bedrijf als dat nodig was. *‘Je had wel personeel,
maar regelmatig liep dat vast omdat er iemand niet kwam. En ‘s zondags waren ze
vrij. Ja, dan ging ik meehelpen.’* Ze nam dan vooral het melken, schoonmaken
van het melkgerei, het kalfjes voeren en het schoonmaken van het erf op
zich, terwijl haar oom en tante ondertussen op de kinderen letten. Ze vond
dat eigenlijk wel prettig, zo tussendoor. *‘Je moet denken, er zaten zes of zeven
kinderen thuis. Dus dan was je even rustig aan het melken.’*

De mechanisatie op het bedrijf heeft volgens Antonia niet alleen
verandering in het werk maar ook in de tijdsbesteding gebracht. *‘ ‘s Avonds
was het een beetje meer gedaan met het werk. Vroeger ging het altijd door, ‘s zomers
tot het echt donker was. Later was dat veel minder. Ik heb dan ook verschillende
keren in besturen gezeten en ik ben lid geweest van de vrouwenvereniging, dat wel
ja, daar was toen wel meer ruimte voor. Maar vroeger was het gezelliger. Er was
overal meer tijd voor. ‘s Avonds gingen we wel eens naar elkaar toe, maar overdag
ook veel, er was veel meer ruimte overdag, ‘s winters vooral. Het tempo lag lager als
tegenwoordig. Het jachtige, dat was minder. Het ging allemaal een beetje rustiger als
later toen de mechanisatie kwam. En later was je eerder klaar. Ja, en nog later, toen
had je weer minder vrij, want toen kwam ook die grote papierwinkel met al die voor-
schriften en een uitgebreide boekhouding. Dat werd ‘s avonds weer gedaan. Het
grootste gedeelte deed mijn man en ik hield de giro’s bij en de rekeningen.’*

Hun zoon heeft de boerderij overgenomen, maar is naar Groningen verhuisd omdat het land moest worden afgestaan voor stadsuitbreiding.

Marie-José

Marie-José is een dochter van Antonia. Zij is 41 jaar oud tijdens het interview. Als kind hoefde zij niet op het bedrijf te werken, maar zij deed het graag. *'Als ik kwam vragen of ik kon helpen zei m'n vader altijd: 'Heb je je huiswerk af, heeft je moeder geen werk meer?', en dan mocht ik blijven. Maar het was geen verplichting. Voor mijn broers wel. 's Zaterdags moesten zij achter helpen en ik voor,*

en met hooien moesten zij ook helpen. En na school een paar uur.' Marie-José ruilde wel eens met een broer die er een vreselijke hekel aan had. Hij ging dan in haar plaats afwassen. Ze ging ook graag mee hooien en mee 'afstallen' met haar vader aan het einde van de avond.

Toen ze op de middelbare school zat, kreeg ze daar echter steeds minder tijd voor. Ze zat op het atheneum en moest er hard voor werken.

Hoe leuk ze het boerenwerk ook vond, boerin worden was niet haar eerste keuze. Ze vertelde dat ze zich terdege realiseerde dat full-time op de boerderij werken toch wat anders is dan de vrijblijvende wijze waarop ze het gewend was. Ze koos voor een studie in Wageningen in de richting van natuurbeheer. Die studie beviel haar niet, maar ondertussen had Marie-José in Wageningen kennisgemaakt met wat toen 'de alternatieve landbouw' heette. Ze raakte er erg in geïnteresseerd. Zodoende besloot ze opnieuw te beginnen en wel op de biologisch-dynamische landbouwschool. Ze koos de tuinbouwrichting. Daar had ze naar haar idee nog het meest te leren en het was een sector waarin voor een meisje gemakkelijker werk te vinden zou zijn. *'Ik vroeg me af of ik in de veehouderij ooit werk zou kunnen krijgen, want dat zijn vaak eenmansbedrijven met soms één vaste medewerker en dan kiezen ze toch een jongen.'* Bovendien zou ze voor een tuinbouwbedrijf minder hoeven te investeren als ze zich wilde inkopen. *'Ik had al meteen het idee dat ik met anderen samen een bedrijf wilde beginnen. Voor mijn stage heb ik dan ook echt gezocht naar een bedrijf wat al heel lang draaide en financieel ook goed uit kon, om een beetje een toets te hebben. Ik denk dat het kwam omdat ik uit de landbouw kwam, dat ik toch wel in de gaten had dat het een heel moeilijk vak is, een heel marginaal vak. Want er waren heel veel mensen die uit een soort ideaal in de landbouw gingen werken en helemaal niet in de gaten hadden dat je ook je brood erin moest verdienen. Die vonden het leuk om steeds tegen kost en inwoning ergens te werken. Dat hou je wel een paar jaar vol maar niet je hele leven, vandaar.'* Het bedrijf overnemen van haar ouders lag volgens haar niet zo voor de hand. Maar achteraf zegt

Marie-José dat het best mogelijk geweest zou zijn als zij het had gewild. Als ze had doorgezet op het moment dat haar broer erover twijfelde, zouden haar ouders haar wellicht als opvolger hebben geaccepteerd. Maar toen was ze zelf niet zeker over wat ze wilde. Ze had in die tijd het gevoel dat ze iets anders wilde ondernemen en uit de wereld wilde stappen waar ze vandaan kwam. In het interview trekt ze de vergelijking met haar broer. *'Mijn vader heeft hem goed onder druk gezet, want die dacht, als ik geen opvolger heb, dan ga ik het nu afbouwen. Want die is lichamelijk niet zo sterk. Ik wilde het niet. Ik had gewoon geen zin om in die ouderlijke situatie te stappen. Ik weet wel dat die mogelijkheid er wel geweest is. Als ik op dat moment had gezegd: "Ik wil het overnemen", dan had het wel gekund, denk ik. Maar ik wilde liever zelf ergens beginnen. Nu zou ik er heel anders tegenaan kijken. En ik weet ook wel, toen hij uiteindelijk gekozen heeft voor het bedrijf en het allemaal is doorgegaan, zat ik in Leiden. Toen werkte ik op een biologisch-dynamisch bedrijf en heb ik het me heel erg gerealiseerd dat hij de mogelijkheid heeft gekregen om dat bedrijf over te nemen en ik niet. Als ik dat gedaan had, dan had ik in een hele andere positie gezeten. Want hij kon toch maar dat bedrijf overnemen tegen agrarische waarde en hij is gewoon thuis gebleven en m'n vader stopte ook nog al z'n geld erin als lening. Toen is de quoterings gekomen en ging het hem voor de wind. Hij bouwde toen vrij snel een huis en ik woonde op kamers en ik werkte tegen inwoning en zakgeld. Ik ben waarschijnlijk de enige thuis die dat gevoeld heeft. Als mijn vader uitviel, sprong ik altijd in. Maar inmiddels had mijn broer al zoveel jaren erin geïnvesteerd en hij moest ook altijd voor school en na school melken. Al die uurtjes! Als je die op gaat tellen... Ja, ik moest natuurlijk ook van alles doen, bijvoorbeeld in huis, maar hij heeft in zijn hele jeugd er al in geïnvesteerd. Hij kreeg er wel wat voor, maar het was niet een echt CAO-loon. Toen de twee jongste broers, die boeren wel aardig vonden bij tijd en wijle, groot waren, werden zij eerste reserve. In die tijd zat ik op de middelbare school en moest ontzettend veel huiswerk maken. Zij waren een jaar of 12 en konden al helpen. En zij waren jongens. Wij meisjes moesten met z'n drieën zaterdags m'n moeder helpen. Voor de jongens was er een rooster wie de koeien moest ophalen en wie moest melken. Daar zat ik dus niet in, maar ik had het druk zat en vond het wel best. Nee, zo duidelijk stond ik er niet in hoor. Ik heb het voornamelijk alleen voor de lol gedaan, maar ik had wel de meeste affiniteit. Mijn zussen die wilden niet eens. Die vonden er niks aan. Later moest ik mijn vader vragen of hij geld in mijn zaken wilde stoppen en toen heeft hij de noodwoning gefinancierd. Dat was natuurlijk helemaal niks in verhouding met mijn broer. Maar als ik om meer gevraagd had, had ik het misschien ook gekregen hoor. Mijn vader en moeder hebben ieder van ons een duwtje in de rug gegeven. Dat was wel lening maar als het mis zou lopen, zou het geen punt zijn.'*

Na school vond Marie-José werk in de buurt van Leiden op een biologisch-dynamische tuinderij. Daar leerde ze haar huidige man kennen. Na zes

jaar begonnen zij samen een eigen bedrijf in Oostelijk-Flevoland. Dat was zo'n twaalf jaar geleden in 1987. Ze begonnen eenvoudig, met een lening van haar vader voor een schuur en een noodwoning op 7 ha grond in erfpacht voor 50 jaar. Ze verbouwden vooral fijne groenten zoals sla, radijs en worteltjes, omdat je daar 'alleen wat zaad en een mesje' voor nodig hebt. Na twee jaar waren ze uit de verliezen. Het bedrijf is geleidelijk aan uitgebreid. Ze bebouwen nu ongeveer 30 ha. Daarvan is 19 ha van henzelf en de rest in deelbouw. Ze verbouwen nu vooral goed houdbare groenten zoals kool, prei en wortelen, die ze opslaan in grote koelcellen en de hele winter door kunnen verkopen. Ze hebben één jongen vast in dienst. Verder zijn er twee meisjes in de zomer en werken er vaak nog een paar uitzendkrachten. Daarnaast komen er nog scholieren op de zaterdagen en in de vakanties werken.

Marie-José en haar man hebben nu drie kinderen. Sinds kort wonen ze in een nieuwe 'echte' woning. Tot de geboorte van het eerste kind hadden ze alle bedrijfs- en huishoudelijke taken gedeeld. Toen bleek het praktischer dat Marie-José tussen de borstvoedingen door meer werk binnen deed. Langzamerhand werden zo de administratie en het huishouden, naast de zorg voor de kinderen, haar taken. *'In het begin zag ik vanaf binnen dingen fout gaan en voelde ik me veroordeeld om binnen te blijven zitten. Nou, ik heb er veel moeite mee gehad hoor. Maar ja, op een gegeven moment ontdekte ik dat het niet werkt als je op twee plekken tegelijk wilt zijn. Het is veel gemakkelijker om je maar met een ding tegelijk bezig te houden. Bovendien ging ik me ergeren als mijn man 'mijn' routine in het huishouden doorbrak. Vanaf toen zijn we dus toch in het rolpatroon terecht gekomen.'*

Toch probeert Marie-José daarnaast zoveel mogelijk op het bedrijf te werken en doet zij de bedrijfsvoering geheel samen met haar man. Alle cruciale beslissingen worden samen genomen. *'Maar ik heb wel gemerkt dat ik een hoop vat op het bedrijf kwijtgeraakt ben. Ik vind het wel een groot voordeel dat we negen jaar met zijn tweeën waren voordat we kinderen kregen. We hebben het bedrijf helemaal samen opgestart, dus ik kan er ook zo weer instappen. Het is gewoon mijn vak.'* Door haar bewuste keuze en opleiding onderscheidt zij zich van veel andere vrouwen in haar omgeving. Marie-José zorgt er bijvoorbeeld voor dat zij op de hoogte blijft via de studieclub voor biologisch-dynamische boeren. Daar is ongeveer 80 procent van de aanwezigen man. Maar ze gaat ook regelmatig naar de boerinnenclub. Daar komen eveneens bedrijfskundige thema's aan de orde, maar gaat het er wat 'gezelliger' aan toe. *'Vrouwen hebben wel eens de neiging om wat minder serieus te doen. Dat komt ook een beetje omdat niet alle vrouwen voor het bedrijf gekozen hebben, maar voor de boer. Het zijn wel allemaal bedrijfsvrouwen, maar er zijn er een heleboel vanzelf ingerold en dan sta je er toch wat anders in.'*

Bieten dunnen 'De bieten werden gezaaid op een rij. Vader en moeder schoffelden het teveel aan bieten weg en lieten op een bepaalde afstand een bosje staan. Mijn zus en ik moesten van dat bosje het teveel aan plantjes wegplukken en één plantje laten staan. Dit werk moest kruipend op de knieën gebeuren.' | 1958

Eigen fruit
gereedmaken vo
de verkoop | 1995

Appels plukken | 1996

Fruitbomen
snoeien | 1995

Portretten

Bommelerwaard (Gelderland)

Agaath (1912)

'Fruittwekersvrouw. Ik heb altijd gezegd: ik trouw geen boer, maar toen trouwde ik met een fruittweker en had ik het eigenlijk zeker zo druk als de boerenmensen.'

Martha (1933)

Schoondochter van Agaath: 'Fruittwekersvrouw. Het is gewoon zo gekomen. Ik heb er nooit spijt van gehad. Ik heb het altijd heerlijk gevonden. Wil het zo zijn dat ik op de kleinkinderen moet passen, dan wil ik dat wel, maar ik pluk liever dan dat ik op drie kinderen pas.'

Jolanda (1966)

Schoondochter van Martha: 'Ik denk wel dat ik het werk op het bedrijf leuker vind. Je breidt het net zover uit als jijzelf wilt. Maar als ik gewoon huisvrouw zou zijn in het dorp, zou ik denk ik toch wel weer gaan werken. Kijk, je kiest er niet voor, zeg maar, maar ik vind het wel gewoon leuk om te doen. Je bent buiten bezig, je bent voor jezelf bezig. Ik denk dat dit veel meer vrijheid geeft. Je weet waar je het voor doet.'

Kookles op de landbouwhuishoudcursus

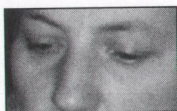

Portretten

Bommelerwaard (Gelderland)

Agaath

Agaath is 86 jaar. Haar ouders hadden een pachtboerderij op een groot landgoed. Het was een gemengd bedrijf met een stuk of tien koeien, graan en suikerbieten. Haar moeder molk, voerde de kalfjes, de varkens en de kippen. Ze verduidelijkt: *'Dat was toch vrouwenwerk'*. Verder hield ze het erf schoon en werkte in de tuin. *'Een moestuin en een bloementuin - mijn moeder was heel erg voor bloemen.'*

Na de lagere school bleef Agaath thuis om het werk van haar moeder op het bedrijf te verlichten. Agaath kon goed leren en had graag door willen leren, maar dat ging niet rond 1925. *'Ik moest onder de koeien, want zij hadden jou thuis nodig. Het was niet anders. Het was een hele slechte tijd toen. Ik had dolgraag doorgeleerd maar dat kon niet. Onderwijzeres op de basisschool wilde ik worden. Wij hadden een hoofd van de school, die zei: 'Ik maak haar klaar voor de HBS', maar dat is niet doorgegaan.'* Veel later, in 1936, heeft Agaath wel een landbouwhuishoudcursus gevolgd. *'Het eerste was natuurlijk koken, dat was het voornaamste, koken, een hele dag, met z'n vieren bij elkaar en ook opeten. En dan kreeg je wat ontwikkeling erbij, ja dat vond ik altijd wel interessant en je was een dagje eruit. Ja ik vond het altijd wel erg leuk. M'n moeder kon erg goed koken, die was helemaal niet ouderwets in het koken, maar toch leerde je daar nog een heleboel. O jawel, daar stond zij ook wel voor open. Mijn vader was een maagpatiënt, daar moest ze altijd apart voor koken.'* Daarna heeft ze zich aangesloten bij de BOLH (Bond van Oud-leerlingen bij het Landbouwhuishoudonderwijs) en deed 7 jaar bestuurswerk als secretaresse. De bond organiseerde lezingen en cursussen in naaien en koken. De kooklessen zijn wel eens bij Agaath in de keuken gehouden. Deze bond bestond naast de plattelandsvrouwenverenigingen. De BOLH was voor de jongeren, zolang ze ongetrouwd waren. *'Vroeger moest je je diploma hebben om daarbij te mogen, maar later niet meer. Dus vroeger, toen waren er niet zoveel. Daar ben ik 7 jaar secretaresse van geweest. Tijdens de oorlog gingen we wel bij elkaar op bezoek maar waren we officieel niet aan het werk.'*

Agaath werkte thuis vooral in het huishouden. Dat was zeer arbeidsintensief. Omdat het landgoed zeer afgelegen lag, was er in die tijd geen waterleiding en geen elektriciteit. *'Wij hadden daar geen elektrisch licht in het begin, alles moest met de hand, matten uitkloppen etc. En we hebben lang zonder waterleiding gezeten. Mijn ouders hadden een pomp en dat was zo verschrikkelijk geel water, daar konden we de was niet mee doen. Eén keer in de week gingen we*

dan naar de Linge toe om water te halen voor de was. Ja, dat gele water dronken we wel.. Dat kookten we eerst. We zijn er in elk geval bij blijven leven.' Bovendien deed zij de boodschappen: 'Ik moest op de fiets de boodschappen altijd doen, want mijn moeder kon niet fietsen. En in de oorlog bonnen halen, dat kostte nogal wat tijd.'

Verder molk Agaath de koeien en werkte mee in de tuin en met de inmaak en de slachtverwerking. "s Ochtends en 's avonds melken, dat stond vast. En dan de tuin mee schoonhouden en wecken. Wecken, dat vond ik vreselijk! Er werd vroeger veel ingemaakt. Ja, erwten plukken, een heleboel erwten plukken. Als ze heel jong waren, dan gingen ze de weck in, toen was er geen vries. En dan ging er wel eens een pot open. Nou ik had ze net zo lief in het zout. Snijbonen gingen gewoon in het zout en dan at je die met witte boontjes. De slacht, dat was ook al zo iets ergs. Want dat moest ook geweekt worden toentertijd. En dan moesten de hammen gezouten worden en gedroogd in de schoorsteen, maar mijn moeder deed veel vlees wecken hoor. Onder het vet in potten en dan koken, ja, in de wecketel op een fornuis, dat we met hout stookten. Later ging het op kolen.' Blijkbaar kreeg Agaath thuis weinig ruimte om zelfstandig te werken. Ze vond het heerlijk om bij familie of kennissen in geval van nood zelf een huishouden draaiende te houden. 'Ja, ik heb altijd meegewerkt. Als er iemand ziek was in de familie, dan werd er een beroep op jou gedaan en dat vond ik heerlijk. Ik vond het heerlijk om eens een week of wat bij een ander te zijn. Eigen baas! Niemand zei hoe het moest en dan kon ik het zelfstandig doen.'

Als alle handen nodig waren in tijden van grote drukte was Agaath ook op het land aan het werk. 'Mijn ouders hadden één vaste arbeider. En mijn broer was ook thuis en die werkte natuurlijk ook hele dagen mee. Toen was het werk heel anders als nu. Want toen moesten ze ploegen met paard en als het hooien was, dan duurde dat drie, vier weken en nu hebben ze het in één dag binnen. Ik moest ook mee hooien en mee lossen, opsteken, aangeven ja, dat ging heel anders dan nu. Ik moest ook wel hooi harken achter de maaier. Tarwe opsteken was niet zo zwaar, hooi iets zwaarder. Mijn broer en mijn vader en de arbeider stonden dan klaar om het aan te nemen. Binden heb ik nooit hoeven doen.'

Agaath was niet verplicht elke avond te breien of kleding te naaien. 'Ik breide wel wat er nodig was, maar niet 's avonds voor je een boek mocht gaan lezen. Dat hoor ik wel van andere vrouwen, zoveel naadjes breien. Wij mochten meteen een boek gaan lezen. Mijn moeder hield ook erg van lezen. Dat scheelt natuurlijk wel. We maakten de kleren niet zelf, ja wel eens een keer een bloesje. En ik had er ook geen zin in, ik was geen naaister.'

Agaath heeft veel respect voor haar moeder. 'Ik heb wel eens gezegd: ik heb een moeder gehad die ruimdenkend was. Ze kon met de tijd meekomen, en ze was ook behulpzaam, want als er iemand in de buurt ziek was of zo, dan moest dat ook opgelost worden.'

Agaath was 30 jaar toen ze in 1943 trouwde met een fruitkweker, die weduwnaar was. Zodoende was ze ook meteen moeder van drie kinderen. Samen kregen ze nog twee kinderen. *'Ik heb altijd gezegd, ik trouw geen boer, maar toen trouwde ik met een fruitkweker. Toen had ik het eigenlijk zeker net zo druk als de boerenmensen. En ik had natuurlijk meteen een gezin met drie kinderen. Maar ja, ik heb er nooit geen moeite mee gehad.'*

Agaath werkte niet buiten op het bedrijf. Ze deed wel de financiële administratie. *'Mijn man ging nooit naar de bank. Eerst zat hij in het bestuur van de bank, maar hij is er nooit meer geweest. Ik vond dat niet altijd leuk om te doen, maar later was ik er vreselijk blij mee, want toen mijn man gestorven was wist ik overal alles van.'* Het bedrijf gaf haar wel veel extra huishoudelijk werk te doen. Ze had acht jaar hulp van een dagmeisje dat net van de huishoudschool kwam. Er kwamen altijd erg veel mensen over de vloer. *'Ik wist soms niet eens hoeveel koffiedrinkers of dat ik had. Wij hadden koelcellen over waardoor ook mensen van andere plaatsen kwamen die ze huurden. Die bleven vaak meeëten, want mijn man was erg gastvrij. Nou, dat waren we eigenlijk alletwee. Dat was vanzelfsprekend en dat heb ik ook nooit erg gevonden, maar het was erg druk.'* Bovendien was er veel bedrijfswas. *'Al die overalls! Toen hadden we een houten wasmachine, maar dan moest je wel apart spoelen. Na het spoelen in de machine werd het met de hand nog nagespoeld. Uit de tijd dat mijn man boer was - hij is in 1938 omgeschakeld -, hadden we nog een paardenstalletje en daar stond een pomp in. Ik had het toch ergens makkelijk, want toen ik trouwde, is dat het washok geworden.'* En naast die werkzaamheden wilde ze genoeg tijd houden voor de kinderen en lezen. Dat vond ze belangrijk.

Agaath heeft zich nooit met de bedrijfsvoering bemoeid. *'Mijn man was wijs genoeg, dus. Ik kwam van de boerderij af en dan stond je toch al anders er tegenover. En ik had het druk met m'n gezin. Ik heb van alles gedaan, maar niet dat. Maar ik denk ook niet dat hij dat geaccepteerd had, dat is tegenwoordig natuurlijk anders.'*

Agaath deed veel bestuurswerk in het boerinnen- en plattelandsvrouwenwerk. Te oud voor de BOLH werd ze in 1953 gevraagd de eerste voorzitter van de op te richten afdeling van een plattelandsvrouwenvereniging te worden. Zij had immers bestuurservaring. Agaath speelde die functie door naar de vrouw van een landgoedeigenaar en werd zelf weer secretaresse. Verder was hun gebied van 1958 tot 1968 een zogenaamd streekverbeteringsgebied. Voor dergelijke gebieden had de overheid veel geld vrijgemaakt om de vermeende economische, sociale en culturele achterstand in het gebied op te heffen. Commissies met mensen uit de verschillende dorpen dienden als eerste klankbord. Agaath werd voorzitter van de huishoudelijke commissie en organiseerde in die functie vooral voorlichtingsbijeenkomsten. *'Het was een heerlijke tijd'*, zegt ze hierover.

Hun bedrijf is nu verdeeld over de zoons, die voor een deel hun bedrijf weer over hebben gedaan aan hun zoons. Agaath is weduwe en woont in een huis aan de rand van het dorp.

Martha

Martha is een schoondochter van Agaath. Zij is geboren in 1933 en is nu 64 jaar. Martha groeide ook op bij ouders die een eigen bedrijf hadden, maar dit was een bakkerij op een dorp. *'Grootvader was boer en bakker. Ja dat was allemaal, die kleine ambachten erbij. Ja bijna allemaal gemengde bedrijven, maar zonder arbeider, daar was-ie te klein voor. Grote boerderijen waren er toen niet*

behalve die ene grote pachtboerderij. Vader nam de bakkerij over en toen de boerderij vrij kwam, was hij zelf al oud en ze hadden geen opvolger. Dat was wel hard, want in de bakkerij werd weinig verdiend. Er waren op het dorp drie bakkers en mijn vader was nogal veel ziek.' Als kind werkte ze

in de winkel en in de tuin, maar ze hield voldoende tijd over om te spelen. In de herfst ging ze bij haar oom appels rapen. Dat vond ze leuk werk. Na de lagere school ging Martha naar de MULO, maar ze bleef veel thuis en heeft die school uiteindelijk niet afgemaakt. Martha kwam in de winkel en ging mee het brood rondbrengen. *'Met paard en wagen, samen met de knecht, dan kon je sneller opschieten.'* Ondertussen haalde ze met glans het middenstandsdiploma. Dat was een avondcursus, negen maanden lang, twee avonden per week. Ook volgde ze een naaicursus van een half jaar op de modevakschool. *'Ik heb veel genaaid. Nu niet meer zoveel.'*

Martha was 25 jaar toen ze in 1958 trouwde met een fruitteler, de zoon van Agaath. *'Ja, ik was verliefd. Het was ook een heel fijn gezin waar ik in kwam, heel nette mensen. Ik was 17, toen we elkaar al leerden kennen.'* In het begin werkte ze niet veel op het bedrijf omdat ze haar zieke moeder verzorgde en bovendien snel kinderen kreeg. Maar als de nood aan de man was, deed ze mee. Ze vond en vindt het nog steeds prettig om op het bedrijf te werken. Al het werk weerhield haar niet om op vakantie te gaan, maar nooit langer dan een week. *'Toen de kinderen nog klein waren, gingen we altijd een week kamperen. De zevende dag kwamen we weer thuis om de volgende dag weer aan de slag te kunnen. Soms gingen we ook naar Duitsland, en met kennissen op pad, maar nog nooit langer dan een week.'*

Nu werkt Martha veel op de fruitkwekerij. *'Wil het zo zijn dat ik op de kleinkinderen moet passen, dan wil ik dat wel, maar ik pluk liever dan dat ik op drie kinderen pas.'* Als ze plukt en sorteert, werkt ze zo'n 8 uur per dag 'achter'. In de nazomer en herfst plukt ze de appels en peren en de rest van het jaar

sorteert ze. 'Het zijn nu lage fruitbomen. Meestal is het vanaf begin september full-time appels plukken, vanaf de derde week van september ook de peren. Ja iedere dag, behalve zondag. En dan ga je zo door tot 22, 23 oktober. De rest van het jaar is het sorteren. Zo nu en dan niet, afhankelijk van de prijs. Als de koelcel eenmaal open is, dan moet je wel door. Maar ik denk dat ik toch wel heel wat uren op een jaar draai, meestal van 8 tot 12 en dan van 1 tot 5 soms half 6, als het nodig is tot 6.' Als er een koelcel leeg is en er nog geen nieuwe open is gemaakt, heeft ze soms even vrijaf. Dan kan ze haar huishouden wat op orde brengen, eens op haar kleinkinderen passen en bij haar dochter op bezoek gaan.

Het enige wat Martha echt niet wil missen is een uurtje volksdansen op de maandagmiddag. Dat gaat van de plattelandsvrouwenvereniging uit. Soms treden ze op. Martha is al 39 jaar actief lid bij de plattelandsvrouwen. 'Vind ik heerlijk. Als er maar goede sprekers komen, dan vind ik het interessant. Twee keer heb ik in het bestuur gezeten: 6 jaar penningmeesteresse en 6 jaar secretaresse.' In haar achterhoofd heeft ze de droom dat ze ook wel verpleegster had willen worden. 'Verpleegster, dat zou het enige beroep zijn wat ik gedaan zou willen hebben. Liever dan tuindersvrouw? Dat kan ik zo niet zeggen. Het is gewoon zo gekomen. Ik heb er nooit spijt van gehad, ik heb het altijd heerlijk gevonden. Het is wel spannend en je hebt liever een goed als een slecht jaar.'

Martha beschrijft hoezeer het werk in de loop van de jaren is veranderd. 'Voor de oorlog waren er hoogstammen. Mijn oom was fruitkweker. Ik weet nog dat hij een schort had en dat hing tot over de grond. Daar zat een zak in en daar ging wel een kist vol appels in. Zo stond hij dan op de ladder. Hier waren ook hoogstammen, maar daar hebben ze gauw de zaag onder gezet. Ik denk in 1959 of 1960. Die stonden dan op van die ronde akkertjes, met een grote greppel ertussen, dat als je niet oppaste, dan lag je al plat met de ladder. Nee, ik vond het niks. Daarna werden ze steeds lager. Maar nu worden ze weer hoger, want in de kop groeien de mooiste appels. Ja, eerst ging het fruit in kisten, die moesten stuk voor stuk op de wagen gestapeld worden. Toen kreeg je voorraadbakken op karren die je zelf moest trekken en later werden die dan met de trekker weggehaald. De karretjes hadden stapels van 5 op elkaar. Die werden er door een stapelaar opgezet. Alles wordt langzamerhand geautomatiseerd. Alleen het plukken is nog handmatig. Nu heb je treintjes met 5 bakken erachter. Als er een vol is, dan staat de volgende klaar. Nu zetten ze de kisten in één keer op een pallet en daar staan er 58 op!'

Bij het plukken wordt nog altijd stilzwijgend een beroep gedaan op de familie ook al zijn er extra ingehuurde arbeidskrachten. 'Er plukken nu 12 of 13 mensen, veel vrouwen. Die komen als de kinderen op school zijn. Mijn man is er ook bij en soms komt mijn dochter. En mijn schoondochter plukt mee, maar die gaat dan wel om drie uur naar huis.' Het sorteren wordt alleen met familiekrachten gedaan. Martha zegt dat ze meer op het bedrijf kan werken, omdat het huis-

houden veel minder omvangrijk is dan vroeger. Zij heeft voorbeelden te over. *'Overdag doe je de verwarming aan als het nodig is, je draait de knop om en als ie het niet doet dan bel je de installateur. Ja, en de was, je douwt hem erin en vroeger stond je om 's avonds tien uur nog te spoelen. Ik had toen zo'n langzaamwasser maar dan moest de was nagespoeld en gecentrifugeerd. En ik heb nu een keramische plaat voor het koken, dat was vroeger veel meer schoonmaken. En dan moest je toch de vloeren meer boenen dan nu.'* Maar de verbeteringen op het bedrijf hebben niet tot minder werk geleid. Martha vindt dat de administratie van het bedrijf, die zij doet vanwege haar ervaring thuis en haar opleiding, steeds omvangrijker wordt. En er moet een steeds grotere produktie gehaald moet worden om het bedrijf rendabel te houden. *'Je hebt veel minder mensen nodig en je doet veel meer. Het wordt steeds gemakkelijker maar het wordt er niet minder druk van. Het wordt steeds meer opgejaagd. Meer kilo's per uur. Je wordt geleefd eigenlijk, hè.'* Waarop haar man instemmend zegt: *'Ja, je bent nooit klaar.'*

Martha's schoonvader deed het bedrijf met drie zoons. De aangetrouwde vrouwen hadden geen inbreng: *'Daar moesten die vrouwen zich niet mee bemoeien.'* Sinds zij in 1986 zelfstandig zijn geworden, heeft Martha invloed op belangrijke bedrijfsbeslissingen. Nu haar zoon en man een maatschap hebben, wordt er gedrieën beslist. Voor Martha's werk wordt meewerkersaf-trek van het belastbaar inkomen afgetrokken, maar het geld heeft ze nooit gezien. *'Nee, ik vind dat niet belangrijk. Als het maar goed gaat, vind ik het best. Ik heb een beste man, als ik iets wil kopen, dan wordt het gekocht.'*

Op zeer korte termijn zal de zoon van Martha het bedrijf helemaal overnemen. Martha stopt dan met de administratie en zal zich ook niet meer bemoeien met de bedrijfsvoering. Maar ze is wel van plan om zoveel mogelijk te blijven werken. *'Zolang ze hulp nodig hebben denk ik dat ik blijf gaan, zolang ik het kan, doe ik het graag.'*

Jolanda

Jolanda is 32 jaar. Zij is de schoondochter van Martha. Haar eigen ouders hadden een melkveehouderij. Haar moeder molk en werkte mee zoals de meeste boerinnen in de omgeving. Jolanda deed al jong mee, bijvoorbeeld bij het lammeren van de schapen. Kleine kinderhanden zijn namelijk heel geschikt als er dan geholpen moet worden. Jolanda deed volgens eigen zeggen 'eigenlijk met alles mee'. Ook met hooien waren de kinderen erbij. *'Al was het maar om pakjes recht te leggen of om kantjes in te harken. Er was altijd wel iets wat je kon doen. Ja, je rommelt eigenlijk altijd mee. Als je moeder de stal in gaat, ga jij ook mee. Ook al ben*

Agath, Martha en Jolanda

je een jaar of 6, je deed altijd wel mee. Zo gaat dat'. Het merendeel van de tijd bracht ze echter al gauw niet meer achter moeders rokken door. 'Vroeger ging je tot kwart voor 4 naar school en dan moest ik 7 kilometer fietsen. Dus eer je thuis was, was het half 5, dan even wat drinken en nou dan was je blij dat je even thuis was. Dan konden we altijd spelen. We speelden altijd buiten want je hebt hier van alles. Even verderop, daar had je een griend (een verwilderd stukje bos), ja, dat was schitterend natuurlijk.'

Jolanda molk vanaf haar twaalfde iedere zaterdag en, toen ze op de LEAO zat, ook door de week als ze het eerste uur vrij had. Nadat ze na de LEAO de MEAO had gedaan, vond ze werk op een verzekeringskantoor. Ondertussen bleef ze thuis wonen en molk soms vóór kantoortijd nog de koeien, bijvoorbeeld als haar vader en broer voor de handel weg moesten. Voor het hooien nam ze vrij. 'Want ik ging nooit op vakantie, want dat interesseerde me ook gewoon nooit.' Dat gold niet voor alle meisjes in het gezin. 'Mijn jongere zusje, die deed niks. Die molk ook geen koeien hoor, dat kon ze niet. Nee, die had er geen interesse in, dat deed ik altijd. Ze kwam nooit achter. Vroeger wel om te spelen maar op een gegeven moment kwam ze nooit meer achter.' Dat Jolanda met de gedachte heeft gespeeld om naar de land- en tuinbouwschool te gaan, is dan ook niet verwonderlijk. 'Eerst wilde ik naar de land- en tuinbouwschool gaan, daar zat ook huishoudschool bij maar daar was ik niet zo geschikt voor. Ik wilde wel iets met de landbouw, ja. Maar ja, eigenlijk ook niet, want het was natuurlijk ook zo, mijn broer zou het over nemen, dus klaar uit. En meisjes, dat was vroeger toch zo van ja, die mogen wel meehelpen, maarre verder, het was een mannenberoep, snap je wat ik bedoel. Ja, niet dat dat zo ter sprake kwam, maar dat was zoiets van meisje... Ja, het had gekund, maar zoals nu, dan zit je met twee bedrijven. Dat is ook niet handig.' Jolanda kreeg namelijk verkering met de zoon van Martha, die fruitkweker was en het bedrijf van zijn ouders zou gaan overnemen. Jolanda ging voortaan ook bij hem thuis meeplukken.

In 1989 trouwden ze. Jolanda was toen 23 jaar. Ze is bij haar werkgever weggegaan toen zij een tweeling kreeg en hij haar niet toestond om part-time te blijven werken. Jolanda en haar man woonden toen niet op het bedrijf, maar in het dorp. Jolanda vond het daar erg stil en is toen een deel van hun eigen boekhouding en van die van haar ouders gaan doen. Dit werk sluit goed aan bij haar opleiding. Zij zal dan ook de complete boekhouding van Martha overnemen, zodra haar schoonouders zich uit het bedrijf hebben teruggetrokken. Dat is wel veel en erg ingewikkeld werk, met name in de periode dat er plukkers zijn. Dan moeten alle contracten opgesteld worden en bovendien moet bekeken worden wie er onder welke voorwaarden mag werken. 'Dat is echt een hele rompslomp hoor. Niet allemaal mogen ze werken. Je moet eerst uitzoeken wie wel en wie niet mogen. Je moet ze eerst aanmelden. Je moet

ze allemaal laten tekenen, copie van identiteitsbewijs laten inleveren en noem maar op. Vutters die vinden het leuk om het te doen, maar die mogen niet. En je hebt sommigen die een uitkering hebben. Je hebt bijvoorbeeld gescheiden vrouwen die alimentatie of een bijstandsuitkering krijgen; die mogen dan weer wel, maar soms vier weken aan één stuk en dan niet langer. Zulke dingen...en vorig jaar was het weer anders dan dit jaar. Via het arbeidsbureau? Dat is niet te betalen want je betaalt sowieso het arbeidsbureau en dan moet je maar zien wat je krijgt. Wie niet gemotiveerd is, werkt gewoon niet. Voorlopig kunnen we genoeg mensen krijgen.'

Het gezin verhuisde naar het bedrijf toen de tweeling drie was.

Jolanda kon vanaf dat moment, ook al waren er inmiddels drie kinderen, tussendoor op het bedrijf werken. Zij nam ook de verkoop aan huis op zich. 'Je bent er meer bij betrokken. Kijk, je verkoopt ook fruit aan huis, dus ja, je hebt het druk zat, maar je loopt gemakkelijker naar achteren. Je hebt de babyfoon bij je, je werkt gewoon makkelijker.' Zo'n 20 uur per week besteedt ze aan plukken en sorteren, zegt ze. 'Hoogtij in het plukseizoen duurt een week of 6, van augustus tot oktober, zeg maar. En daarna het sorteren, dat doen we zonder personeel. Daar doe ik ook aan mee als het kan.'

Verder doet Jolanda het hele huishouden. Ze vindt het niet nodig dat haar man haar daar bij helpt, omdat die 's avonds ook vaak druk is met reparaties en onderhoud. Verder maakt Jolanda ook kleding voor de kinderen.

Achteraf had ze niet liever haar baan gehouden. 'Ik denk wel dat ik het werk op het bedrijf leuker vind. Je breidt het net zover uit als jijzelf wilt. Maar als ik gewoon huisvrouw zou zijn in het dorp, zou ik denk ik toch wel weer gaan werken. Kijk, je kiest er niet voor, zeg maar, maar ik vind het wel gewoon leuk om te doen. Je bent buiten bezig, je bent voor jezelf bezig. Ik denk dat dit veel meer vrijheid geeft. Je werkt voor jezelf, je weet waar je het voor doet.' Niettemin heeft Jolanda een voorkeur voor de veehouderij waarin zijzelf ook is opgegroeid. Zij vindt met name dat het in een fruitteeltbedrijf moeilijker is om de werktijden naar eigen inzicht aan te passen. 'Als ik nou moest kiezen, dan is het zeg maar veehouderij, omgaan met dieren. Dat is minder arbeidsintensief dan fruitteelt. Fruitteelt is toch, eh, ja, je denkt als je er niet in zit, och dat is even plukken en klaar, maar dat is het gewoon niet. Het is snoeien, het is spuiten, het is planten, van alles, en ja, sorteren. Weet je wat het is? Je hebt qua uren niet meer vrije tijd, maar het leven is vrijer. Kijk je moet je beesten wel voeren en melken en zo, die dingen wel, maar als je zegt van ik wil een middag weg of zo, dat deed je wel wanneer het jou uitkwam. Je kunt eerder opstaan om te melken als je een dag weg wilt. Dan plan je het gewoon tussendoor en kan je ook weer op tijd thuis zijn.'

Na de overdracht is het bedrijf in maatschap van Jolanda en haar man samen. Jolanda heeft nu recht op de meewerkersaftrek. 'Dat vind ik belangrijk, ja, waarom niet? Je werkt toch mee? Ja, ik ben natuurlijk wel na drieën thuis. Het is

niet zo dat ik volledig achter loop en dat is ook niet de bedoeling. Kijk, je draait toch al uren zat en 's avonds ook natuurlijk. 's Avonds ligt er maar net aan. Soms kisten in papier zetten. Het is zo verschillend, de ene week wel en dan weer niet, meestal een paar dagen en soms doe ik 's avonds het huishouden om de volgende dag weer achter te kunnen werken.'

Jolanda vindt dat ze ook invloed heeft op het reilen en zeilen in het bedrijf, maar weet ook dat ze niet op alle aspecten deskundig is. 'Natuurlijk. Daar zorg ik wel voor. Kijk dat ze er naar luisteren is een tweede, maar je geeft je mening wel. Maar je hebt er niet helemaal volledig inzicht in natuurlijk, je weet niet van alles. Bijvoorbeeld spuitmiddelen dat weet je niet waar het voor is. Ja, je kan de verpakking lezen en klaar. Je krijgt wel eens een fax binnen en dan denk je, o dat is aan de orde. Dus dan weet je het wel. Bijvoorbeeld rassen die aan worden geplant. Ik doe hier de huisverkoop dus ik weet waar vraag naar is.'

Jolanda ziet haar deelname aan een vrouwenstudieclub als mogelijkheid om op de hoogte te blijven over het bedrijf. In de vrouwenstudieclub ontmoet Jolanda vrouwen die een ongeveer gelijke belangstelling hebben in de techniek van het bedrijf, maar die ook graag aanverwante zaken bespreken. Daarin zijn de vrouwenclubs anders dan de mannenstudieclubs. 'De vrouwenstudieclub is één keer in de maand, een ochtend, van vrouwen van fruittelers, zachtfruit en hardfruit. De belangstelling voor de techniek van het bedrijf is ongeveer hetzelfde. De groep is wel heel gevarieerd van leeftijd, van 25 tot 65. De ouderen kijken er dan weer anders tegen aan dan wij jongeren. Je haalt er best wel eens dingen uit. Soms kom ik thuis en vertel erover. Je hoort er wel dingen en het is ook zo, wat je thuis hoort, daar wordt dáár dan weer over gepraat en dan kan je je vragen stellen. Er worden ook cursussen en lezingen gegeven, bijvoorbeeld snoei-cursussen en we gaan wel op een bedrijf kijken en eens een dagje uit. De mannen hebben met een stuk of tien mannen zelf groepen gevormd en die overleggen onderling met elkaar. Dat wordt thuis gedaan terwijl bij de vrouwen, dat is een groep van wel 40 personen. De vrouwenstudieclub heeft een bestuur en daar word je lid van. Wij betalen geld, die mannen niet. De mannen gaan ook wel een keer per jaar uit naar een bedrijf en dan gaan de vrouwen mee. Anders gaan ze bij elkaar kijken. Ik zit er wel bij als ze dan bij ons zijn. Maar als alle vrouwen mee zouden moeten, dan kan die weer niet en dan die niet en zit je ook met oppas. Kijk en vrouwen onder elkaar, die praten toch weer anders als mannen onder elkaar. Bij ons worden ook andere dingen verteld en gedaan. Bijvoorbeeld de Nieuwjaarsveiling. Vroeger stond er de huishoudschool om te bakken, met echt fruit. Toen hebben wij gezegd, nou doen wij dat met zijn tien, twee dagen bakken. En toen hebben we het verkocht voor kankerpatiëntjes en nu doen we het voor een ander goed doel. Je hebt het gewoon hartstikke gezellig en je hebt weer meer contact met andere mensen. En de mannen? Ja, of het nou boeren zijn of vrachtwagenchauffeurs, die praten alleen maar over hun

beroep. Dat heb je op verjaardagen ook, de mannen aan een kant en vrouwen aan de andere kant. Ja, dat probeer ik wel te doorbreken.'

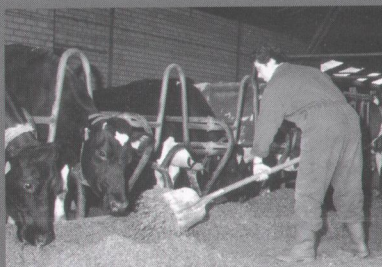
Veel tijd om er zomaar eens uit te gaan, heeft Jolanda niet. Een tijdje terug gaf ze samen met een vriendin cursussen in het maken van sierstukjes van natuurlijke materialen zoals mos en riet. Ze vond dat ontzettend leuk en er kwamen veel cursisten op af. Maar de 4 avonden in de week, dat ze daarmee bezig was, waren er echt teveel. Om te voorkomen dat het ten koste van de kinderen zou gaan, besloot ze om daarmee te stoppen. Nu heeft ze een nieuw plan maar ze wil zich er nog niet op vastleggen. Als de kinderen wat groter zijn en de nieuwe afrit van de snelweg vlakbij hun huis komt, wil ze de winkel uitbreiden. *'Nu is het gewoon leuk om erbij te doen, maar met de tijd kan je het heel erg uitbreiden. Dan doe je er groente bij, zulk soort dingen. Ja, dan krijg je meer, - dat had ik vroeger met mijn cursussen ook -, dat je met mensen bezig bent, je hebt je aanloop. Je kunt wel van achteren komen, maar je moet er dan wel altijd zijn, dus dan moet ik mijn moeder af en toe vragen te komen helpen als ik in de boomgaard bezig ben. Als je het echt aan wil pakken, zal het vast wel lukken. Niet dat ik er dan een hoop op verdien of zo, maar het is gewoon leuk om erbij te doen.'*

Aardappels rapen | 1952

Hooihopen maken | 1956-1958

Verdelen van de maïs voor de koeien | 1995

Vrouwenarbeid in de landbouw: een theoretische verdieping

De agrarische sector is bijzonder, als het om vrouwenarbeid gaat. Veel landbouwbedrijven zijn gezinsbedrijven, waardoor vele vrouwen een uitzonderlijke arbeidspositie hebben. De meeste vrouwen zijn geen bedrijfshoofd, maar wel mede-eigenaar, geen werknemer maar wel mede-werker. Net als in andere gezinsbedrijven in het midden- en kleinbedrijf werken veel vrouwelijke gezinsleden zonder arbeidscontract. In hun situatie zijn de arbeidsverhoudingen niet formeel vastgelegd maar liggen ze verankerd in de familie- en bezitsverhoudingen. Dat betekent dat de man-vrouwverhoudingen op het gezinsbedrijf aan veel invloeden blootstaan. De maatschappelijke ontwikkelingen in de arbeidssfeer spelen een rol, zoals bijvoorbeeld een veranderende wetgeving, evenals die in de verhoudingen binnen familie- en gezin.

Het werk van veel agrarische vrouwen is daarbij bijzonder veelzijdig. In het dagelijkse werk speelt voortdurend door dat in een gezinsbedrijf productieve en verzorgende arbeid, woon- en werkplek, en productie en consumptie nauwelijks te scheiden zijn. Met name de moeder in het agrarische gezinsbedrijf combineert en verwisselt voortdurend het werk voor huishouden, gezin en bedrijf.

Verder wordt er uit economisch oogpunt weinig recht gedaan aan de arbeid van vrouwelijke gezinsleden. In een gezinsbedrijf zijn gezin en bedrijf economisch niet te scheiden. Elke arbeid die ten goede komt aan dit gezinsbedrijf is van economisch belang. Dit geldt dus ook voor die arbeid die niet direct inkomsten binnenbrengt. Toch telt in de gebruikelijke rekenmodellen en statistieken alleen die arbeid mee die in een zogenaamde 'bedrijfstak' plaatsvindt waaruit inkomsten zijn te verwachten. Naast deze kenmerken die in het algemeen voor de vrouwenarbeid in de landbouw gelden, is het van belang om ook de bestaande verscheidenheid voor ogen te houden. Zo kennen verschillende arbeidsposities en ook typen landbouwbedrijven hun eigen soorten 'vrouwenarbeid' met uiteenlopende taken en verantwoordelijkheden. Dit hoofdstuk behandelt een aantal aspecten die voor het inzicht in de vrouwenarbeid in de landbouw van belang zijn. Het dient als handreiking om de vrouwenarbeid in de landbouw te kunnen karakteriseren, de onderlinge verschillen te kunnen onderscheiden en de veranderingen in deze eeuw te kunnen plaatsen. Eerst bespreken we de bestaande verschillen in arbeidspositie en benoemen enkele andere belangrijke factoren die de arbeidssituatie van vrouwen op het agrarische gezinsbedrijf bepalen. Dan gaan we in op het verband tussen de arbeidsdeling en de mate van zeggenschap in het gezinsbedrijf. Als laatste laten we zien hoe de verschillen in beroepsidentiteit samenhangen met de wijze waarop agrarische vrouwen zelf hun plaats, arbeid en kwalificatiemogelijkheden in de landbouw duiden en met de maatschappelijke beelden die daarover bestaan.

Vrouwenarbeid in de landbouw: een theoretische verdieping

Arbeidspositie en arbeid op het agrarisch gezinsbedrijf

Arbeidspositie: als bedrijfshoofd, als gezins- of familielid of als werknemer

De agrarische productie heeft gedurende de gehele eeuw voornamelijk in gezinsbedrijven plaatsgevonden. Het verschil met andere bedrijven is dat in

'Gras kuilen', 2 zusjes | 1952

Toen moest alles met de hand gebeuren. Maaïen en binden.

En de eerste links, dat ben ikzelf.

Tijdens ons huwelijk moest alles nog met de hand gebeuren...

Dat was heel anders dan nu. We hebben ook nooit geen trekker gehad, want die aanschaf was veel te duur, dat kon niet.' | 1944

het gezinsbedrijf niet twee maar drie soorten arbeidsposities voorkomen. Naast die van bedrijfshoofd / werkgever en van werknemer kennen we in een gezinsbedrijf ook de positie van gezins- of familiearbeidskracht. Hieronder vallen de gezins- of familieleden van het bedrijfshoofd die zonder arbeidscontract voor het bedrijf werken. Zij vallen onder de familiale bescherming of voogdij van het bedrijfshoofd. Werkgevers en werknemers zijn gehouden de bepalingen uit het arbeidsrecht na te volgen. Gezins- en familiearbeidskrachten kunnen zich alleen beroepen op het familierecht. Dit betekent dat hun arbeidspositie geen juridische status heeft.

Deze arbeidsposities zijn van belang omdat zij bepalen welke plichten en rechten iemand heeft en op welke sociale voorzieningen iemand aanspraak kan maken. Bedrijfshoofden zijn gebonden aan de rechten en plichten van zelfstandigen in het midden- en kleinbedrijf, en werknemers aan de bepalingen die voor hen als werknemer gelden. De arbeidspositie is tevens bepalend voor de wijze van beloning voor het werk. De lonen van werknemers zijn in een arbeidscontract geregeld. Familieleden regelen de vergoedingen voor de arbeidsuren onderling met een compensatie van kost, inwoning en wat handgeld, met de losse hand of via inkomstendeling. Daar staat wel tegenover dat de arbeid van de familieleden ten goede komt aan het eigen familiebezit en -vermogen. Hoe deze plichten en rechten in praktijk werden nageleefd en

afgedwongen en welke veranderingen daarin in deze eeuw plaatsvonden, hangt samen met veranderende sociale wenselijkheden en regelgeving in andere sectoren. Zo was er honderd jaar geleden geen sprake van een arbeidscontract voor het inwonend personeel en worden sinds de jaren

jaar	totaal vrouwelijke werkkrachten			totaal vrouwelijke gezinskrachten			
	% van totaal werkkrachten	wv. gezinskrachten	wv. vreemde werkkrachten	bedrijfs- hoofden	'meewerkende' partners	dochters	overige familie
1947	24%	98%	2%	8%	49%	37%	6%
1971	29%	98%	2%	4%	88%	5%	2%
1976	31%	97%	3%	4%	90%	3%	3%
1987	29%	89%	11%	8%	86%	5%	1%
1990	29%	86%	14%	10%	85%	4%	1%
1993	31%	82%	18%	22%	72%	5%	1%
1996	33%	78%	22%	29%	62%	8%	1%

Tabel: Vrouwenarbeid op het agrarisch bedrijf, betekenis en samenstelling

vijftig de arbeidsvoorwaarden en beloning voor de oudere kinderen in praktijk steeds meer informeel aan die van een werknemer gelijkgeschakeld. De meeste vrouwen die in de landbouw werken, zijn familie- of gezinsleden van het bedrijfshoofd. Van deze groep vrouwen vormen de gehuwde vrouwen de grootste groep. In het familierecht hebben echtgenotes een andere positie dan de andere gezins- en familieleden. Zij zijn meestal op een agrarisch gezinsbedrijf ingetrouwd. Dit gebeurde tot voor kort vooral in gemeenschap van goederen en nu steeds vaker op huwelijkse voorwaarden. Gehuwde vrouwen konden tot aan 1956 formeel niet als bedrijfshoofd worden geregistreerd. Zij waren volgens de wet handelingsonbevoegd en daarmee werd hen verhinderd om zelfstandig een bedrijf te leiden. Omdat het in veel streken gebruikelijk was om in gemeenschap van goederen te trouwen, waren de meeste gehuwde agrarische vrouwen tot aan de wijziging van die wet wel mede-eigenaren maar niet bevoegd om zelfstandig te handelen. Hierom hadden deze gehuwde vrouwen een andere arbeidspositie dan weduwen en ongetrouwde meerderjarige vrouwen die als bedrijfshoofd te boek stonden. Werkten deze vrouwen in een bedrijfstak mee, dan werden zij in de beroepstellingen als 'meewerkende echtgenotes' geregistreerd. Zij moesten dan wel regelmatig meewerken, tot aan de jaren zestig gemiddeld minstens 15 uur per week. 'Meewerkende echtgenotes' die niet regelmatig in die bedrijfstakken werken die inkomsten opleveren, staan daarentegen helemaal niet geregistreerd als werkenden. Dit geldt ook als zij wel werkzaamheden doen voor het bedrijf, zoals de bedrijfswas of inspringen waar ze op dat moment nodig zijn. Dit werk wordt onderschat of afgedaan als taken die nu eenmaal bij het huisvrouwschap op de boerderij horen. Gehuwde agrarische vrouwen met een baan buitenshuis zijn ook niet terug te vinden in de landbouwstatistieken. Zij worden tot die sector gerekend waar hun baan onder

valt, ongeacht of ze daarnaast ook op het agrarisch gezinsbedrijf werken. De uitzonderlijke arbeidspositie van gehuwde vrouwen op het agrarische gezinsbedrijf heeft dus gevolgen voor de zichtbaarheid van hun arbeid in de statistieken.

Zagen met de 'kortzaag' | 1991

Rechttop zetten van de schoven
uit de zelfbinder

Deze geven een onvolledig beeld van hun bijdrage. Ook nu staan de meeste agrarische vrouwen als 'meewerkende echtgenotes' geregistreerd, hoewel steeds meer vrouwen hun arbeidspositie formeel regelen en mede-ondernemer worden in een maatschap of vennootschap onder firma met hun partner. Deze voor gehuwde vrouwen relatief nieuwe arbeidspositie als bedrijfshoofd biedt meer juridische mogelijkheden voor een gelijkwaardige rechtspositie als mede-eigenaren op een gezinsbedrijf.

De belastinghervormingen van 1990 hebben deze trend gestimuleerd doordat een maatschap tussen gehuwden toen financieel aantrekkelijker werd dan de eerder ingestelde meewerkaftekregeling voor meewerkende echtgenotes. Deze gehuwde mede-ondernemers worden als bedrijfshoofden erkend en als zodanig meegeteld in de statistieken.

De arbeidspositie als gezinslid biedt niet alleen weinig juridische bescherming voor de arbeid van gehuwde vrouwen op het agrarische gezinsbedrijf die geen mede-ondernemer zijn. Ook voor dochters en zonen die op het bedrijf werken, biedt deze positie weinig houvast. Minderjarige kinderen staan officieel onder voogdij van de ouders. Zij kunnen erop rekenen dat zij later een deel van het vermogen krijgen en dragen met hun werk bij aan het familiebezit. Werd hun inbreng lange tijd als vanzelfsprekend geacht, vanaf de jaren vijftig werd het steeds meer gebruikelijk om de oudere kinderen geld voor hun werk te geven. Als zij niet officieel in dienst waren, hadden zij echter nog steeds geen rechten als werknemer. Bij het bereiken van de meerderjarigheid werden ze steeds vaker wel als werknemer of partner in het bedrijf opgenomen. Bij het verwachtingspatroon hoorde en hoort dat de potentiële opvolger zich in het bedrijf inwerkt zonder een reële beloning daarvoor te ontvangen. Besluit de opvolger alsnog een andere werkkring te zoeken, dan is de tot dan toe geleverde arbeid moeilijk in klinkende munt op te eisen. Daar staat wel tegenover dat hij, als het tot overname komt, meestal het bedrijf tegen de agrarische waarde kan kopen en niet voor de hogere marktprijs. Van de mede-erfgenamen, met name van de broers en zusters, wordt verlangd hiermee in te stemmen om daarmee bij te dragen aan de voortzetting van het bedrijf.

In de meeste streken werden ook de aanspraken op opvolging op het bedrijf

niet volgens wetgeving maar door gewoonten bepaald. Het geslacht en de rangorde van het kind in het gezin speelde daarbij een belangrijke rol. Nu nog zijn daarvan sporen over. Vaak is één van de zonen, meestal de oudste, de gedoodverfde opvolger. Als hij zich aan die rol wil onttrekken, komt hij voor een groot dilemma te staan als er zich geen andere opvolger opwerpt. Voor de dochters geldt over het algemeen dat opvolging minder in de lijn der verwachtingen ligt. Dochters ervaren verhoudingsgewijs veel meer weerstanden en belemmeringen, ook buiten het gezin, als zij het bedrijf wensen over te nemen. Hun arbeidsinbreng en -mogelijkheden worden veelal onderschat. Zowel de ouders als de dochters moeten zich ertoe zetten om deze mogelijkheid serieus te overwegen. Momenteel stijgt het aantal vrouwelijke opvolgers. Zoals mannelijke opvolgers al langer hun opvolging voorbereiden door in maatschap met één of beide ouders te gaan, gaan ook deze opvolgsters vaker een maatschap aan voordat de eigenlijke bedrijfsovername plaatsvindt. Sommigen kiezen ervoor om samen met een zus of broer het bedrijf over te nemen. Deze groep draagt dus ook bij aan het toenemende aantal vrouwelijke bedrijfshoofden.

Weer anders is de arbeidspositie van de naaste familieleden, zoals bijvoorbeeld de grootmoeder. Met haar is meestal een regeling getroffen bij de overname of per testament in geval zij weduwe is geworden.

Naast de groep van vrouwelijke gezins- en familieleden en bedrijfshoofden is er een groep vrouwen die in loondienst in de landbouw werkzaam is. In vroeger tijd werkten vele vrouwen als 'inwonende meiden' of als landarbeiders bij boerenfamilies. Hun arbeidspositie was vooral naar gewoonte geregeld. Zo was er honderd jaar geleden geen sprake van een arbeidscontract voor het inwonend personeel. Arbeidsbeschermende wetgeving voor vrouwen uit 1889 en 1911 werd uiteindelijk in 1957 voor de agrarische sector geldig verklaard. Van inwonend personeel is tegenwoordig geen sprake meer en de landarbeider van toen is vervangen door de oproepkracht van nu. Sommigen van hen hebben een min of meer vaste betrekking, vaak part-time, maar de meesten werken tijdelijk tijdens seizoenspieken. Door het tijdelijke karakter van het werk zijn het vooral baanloze vrouwen, zoals scholieren of moeders met of zonder ander inkomen, die op deze wijze wat 'bijverdienen'. Onder hen zijn ook veel vrouwen die niet in Nederland geboren zijn of geen Nederlandse nationaliteit hebben.

Vrouwenarbeid in gezinsbedrijven

De formele arbeidspositie is van grote betekenis voor de rechten en plichten van vrouwen op het agrarische gezinsbedrijf. Toch hangt de dagelijkse arbeids-

situatie van met name de gehuwde vrouwen voor een groot deel af van heel andere, meer informele invloeden. Uit de arbeidspositie van vrouwelijk gehuwde gezinskrachten kunnen we bijvoorbeeld niet opmaken of een vrouw veel of weinig invloed heeft op de bedrijfsvoering en de bedrijfsbeslissingen, en ook niet welk soort werk zij doet. In het gezinsbedrijf zijn niet alleen de formele arbeidsverhoudingen van invloed op het werk, maar ook de bezits- en familieverhoudingen en factoren zoals de gezinsfase, opleiding en individuele capaciteiten. Als vrouwen bijvoorbeeld voor hun arbeidsbelangen op het gezinsbedrijf opkomen, dan spelen niet alleen de werkverhoudingen maar ook de verhoudingen binnen het gezin een grote rol. De verschillen in de formele arbeidspositie van gehuwde vrouwen in het bedrijf vallen dus niet altijd samen met de verschillen in hun betrokkenheid in de arbeid in het agrarische gezinsbedrijf.

In het algemeen zijn de man-vrouwverhoudingen zowel in de werksfeer als in het gezin gedurende deze eeuw sterk veranderd, maar niet op beide velden op dezelfde wijze. De maatschappelijke discussies over betaalde versus onbetaalde arbeid, over thuis of buitenshuis werken, over mannen- en vrouwenberoepen gaan dan ook niet vanzelfsprekend op voor de landbouw. Zij hebben voornamelijk betrekking op een situatie met een duidelijke scheiding tussen de sferen van (onbetaalde) huishoudelijke arbeid voor het gezin en betaalde arbeid in loondienst buitenshuis. Bovendien zijn de maatschappelijk ingeburgerde man-vrouwopvattingen in de verschillende wetgevingen over bezit, arbeid en familie verankerd, maar niet altijd te verenigen op een gezinsbedrijf. Toch moet ieder agrarisch gezin de tegenstellingen die hieruit voortvloeien op een of andere manier 'oplossen'. Bezit, vermogen en inkomen, productie en consumptie, werken en leven zijn nu eenmaal allemaal van belang voor de bedrijfsvoering. Alle activiteiten van de gezinsleden beïnvloeden dus ook het gezinsbedrijf in zijn totaliteit.

'Op de maaimachine', rogge maaien

Flexibiliteit is onontbeerlijk in het agrarisch productieproces. De totale bedrijfsvoering wordt voortdurend bijgesteld om niet te voorziene situaties vanwege weers- en seizoensomslagen of de toestand van de levende have of de gewassen op te kunnen vangen. In de landbouw is op vele wijzen uitgeprobeerd hoe flexibiliteit kon worden gerealiseerd en gewaarborgd. De arbeidsorganisatie is daarom erg complex en is niet alleen afgestemd op de

afwikkeling van de dagelijkse werkzaamheden. Ook gewoontes en opvattingen die op dat moment als waarborgen voor de continuïteit van het bedrijf gelden, worden daarin verwerkt. Ze betreffen bijvoorbeeld ideeën over een optimale vermogensopbouw- en verdeling, over vererving en opvolging, over

't Eerst op en 't laatst te bed'

Een Drentse boerin in 1929

'Ik ben 's avonds zelf het laatst op, en als ieder dan te bed is, ruim ik nog even de keuken op, zet hier dit nog even recht of berg dat nog op. Als ik dan zie dat alles aan kant is, maal ik nog even koffie voor den volgenden morgen, doe ze in de pot, strijk het vuur onder de asch en dan ga ik slapen. Ik sta altijd 's morgens zelf het eerst op, als ik gezond ben. Dan maak ik het vuur aan, zet een beetje water op en maak de tafel klaar. Als ik dan met stoetsnijden klaar ben, kookt het water al en schenk ik de koffie op. Onderwijl is mijn man opgestaan en heeft de paarden al gevoederd. Dan drinken wij samen koffie. Onder het koffiedrinken neem ik de kleine jongen even van bed en geef hem de borst, dan doe ik hem een droge doek en dekentjes om en gaat hij er weer in. Zelf ga ik dan melken en vervolgens kalveren en varkens voeren en als er nieuwmelkte koeien zijn, die wat extra's krijgen, dan geef ik het ook zelf. Want het is altijd beter dat een en dezelfde voert. De mannen zijn vaak niet thuis, daarom doe ik het maar geregeld, al zijn ze er ook. Als 't werk op de deel dan gedaan is, kan ik in de waschhoek beginnen, doch terwijl ik op de deel aan 't werk was, is het water aan de kook gekomen en nu ga ik eerst het melkgerei en de potten en pannen schoonmaken, dan dweil ik de waschhoek op en ga naar de keuken (woonkeuken). Daar is dan vaak de heele familie wakker, de groteren helpen de kleinen wat en zoo zijn ze dan meestel al half aangekleed als ik in de keuken kom. Dan moeten ze gewasschen worden, ze moeten eten; een kopje melk met een boterham gewoonlijk. Terwijl zij hiermede

bezig zijn maak ik dan de bedden op en ruim de keuken op. Als zij dan klaar zijn met eten, gaan de grooten naar school en de kleinen spelen; de kleine jongen maak ik even klaar en in de wagen, en als zij dan zoo allen van de vloer zijn, doen wij 'tien uur', zeggen wij, dan drinken wij koffie met een boterham. Zijn de mannen niet thuis, dan wordt het hen op 't land gebracht door de kinderen die nog niet naar school gaan. Na het koffie drinken help ik mijn man de paarden weer inspannen en moet ik voor den middag zorgen. Als dan het middageten klaar is, moet ik nog eens weer kalveren en varkens voeren, na het eten afwasschen en aanvegen en dan moet de kleine soms er intusschen ook nog wel eens even uit. Op den namiddag heb ik een poosje tijd voor naaien, stoppen of breien. Tegen een uur of zes moet ik weer melken en voeren. Als dat gedaan is, boterham eten, de tafel weer opruimen en de kinderen naar bed brengen; dan heb ik weer een poosje tijd voor zittend werk. Doch als ik nu bakken of wasschen moet, of zaterdags, dan komt er van zittend werk niet. Ook ga ik in den zomer wel eens mee helpen in het koren; de kinderen mee en de deur dicht. Ik werk dan later in huis de boel wel weer bij.'

FRAGMENT UIT: 'HET LEVEN VAN EEN DRENTSE BOERIN' (R.O-K.) IN: IN EN OM WONING EN BOERDERIJ 35(1929)-9, SEPT., 140-142

de bedrijfsstructuur, de bedrijfstakken en andere inkomstenverwervende activiteiten, en over de verhouding tussen consumptie, huishoudelijke productie en uitgaven. De aanwezigheid van de arbeidsreserve van vrouwelijke familiekrachten zonder arbeidsrechtelijke positie waarborgt nu juist de flexibiliteit in de landbouwsector. Vrouwen vormen in de landbouw, meer nog dan in andere economische sectoren, de flexibele en goedkope productiefactor bij uitstek. De veranderingen in de arbeid van de vrouwelijke gezinsleden op het agrarisch bedrijf moeten daarom zowel in samenhang met de schommelingen in het economisch tij als met veranderende opvattingen over 'gepaste' vrouwenarbeid worden bekeken. In tijden van nood was het soms voor vrouwen gepast om de plaats van een loonarbeider in te nemen. Maar een andere keer diende zij weer de productie in bedrijf te helpen verhogen door extra arbeid in te brengen en dan moest zij de mate van zelfvoorziening zien op te voeren. Of ze nu loon uitspaarde, de inkomsten hielp verhogen of de uitgaven beperken, haar bijdrage was van belang.

Arbeidsdeling en zeggenschap

Kwaliteit van de arbeid

Voor het beoordelen van de mate van (on)gelijkheid in arbeidssituaties wordt binnen de arbeidssociologie de kwaliteit van het te verrichten werk ingeschat. Uitgangspunt is daarbij dat een arbeidssituatie meer kwaliteit heeft naarmate de 'werkende' meer zeggenschap heeft over het geheel aan taken die tezamen tot een eindproduct leiden. Daarbij hoort dus de mate van verantwoordelijkheid, controle, toetsing en interventie. Dit wordt de mate van arbeidstaakbeheersing genoemd. De Rooij (1992) heeft hiermee gewerkt in haar onderzoek naar arbeidsongelijkheid tussen echtgenoten op melkveehouderijbedrijven. Het is haar gebleken dat vrouwen een bestaande arbeidsdeling meestal verklaren vanuit de wens een op elkaar aanvullende rol in te nemen op het agrarisch bedrijf, dus ook in de arbeid. Deze complementariteit houdt echter niet per se in dat de rollen ook gelijkwaardig zijn.

Arbeidsdeling in arbeidsdomeinen of deeltaken

Om ongelijkheid in arbeidstaakbeheersing te kunnen beoordelen, is onderscheid gemaakt in arbeidsdeling tussen arbeidsdomeinen (=horizontale arbeidsdeling) en arbeidsdeling in taken binnen een arbeidsdomein (=verticale arbeidsdeling). Een arbeidsdomein is een arbeidsterrein of takenpakket

Kaas maken , 'stremsel erdoor'

*'De roggen werd buiten in een
ronde mijt bij elkaar gezet.
Moeder maakte de kar leeg,
afsteken noemde men dat.
Vader, op de knieën, maakte de
ronde mijt. Ons vakantiekind
uit Wenen, Oostenrijk (zij was
bij ons om aan te sterken)
moest de schoven aangeven
aan vader.' | 1958*

dat een hele productielijn/ bedrijfs onderdeel omvat en dus een geheel vormt. Als productielijnen of bedrijfstakken als geheel mannen- of vrouwenarbeidsdomeinen zijn, hebben de leidende man of vrouw op het bedrijf ieder eigen domeinen met een zekere mate van arbeidstaakbeheersing. Tot hoever dit domein zich uitstrekt, verschilde per type bedrijf en de plaats die deze domeinen innamen in de gehele bedrijfsvoering. Een historisch voorbeeld hiervan is de kaas- en boterbereiding op de boerderij: een typisch vrouwelijk arbeidsdomein waarin de boerin de leiding had.

Is er sprake van verticale arbeidsdeling in verschillende taken binnen een arbeidsdomein of productielijn, dan is het de vraag of de 'typisch' mannelijke of vrouwelijke taken het meest doorslaggevend zijn voor bijvoorbeeld de werkwijze, het werktempo en het resultaat. Een historisch voorbeeld is de afwikkeling van de oogstwerkzaamheden. Deze stonden geheel onder het toezicht van de boer. Het mannenwerk van maaien en rooien ging vooraf aan het vrouwenwerk van binden en rapen. Als de mannen slordig werkten, hadden vrouwen het zwaarder om het tempo bij te houden. De verhouding tussen de mannen en vrouwen die daar werkten, maakte uit of vrouwen voor zichzelf konden opkomen in zo'n situatie. Zij konden bijvoorbeeld proberen een betere maaier of rooier te vragen om verder mee op te werken of de betreffende persoon tot het afleveren van beter werk aanzetten.

'Inspring'arbeid

Van een hele andere orde is de zogenaamde 'inspring'arbeid. Het gaat hier niet om taken in een overzichtelijk arbeidsdomein maar om 'even' meehelpen op afroep.

Meestal betreft het een klusje waar de man extra hulp bij nodig heeft om weer verder te kunnen. Dit komt vanzelfsprekend weinig voor in een situatie waarin meerdere mensen in eenzelfde domein werkzaam zijn. Zij kunnen immers elkaar te hulp schieten. Inspringarbeid komt dan ook vooral voor als er van een scherpe verdeling in arbeidsdomeinen sprake is en als een persoon in een arbeidsdomein er geregeld alleen voor staat. In feite vervangt de vrouw de hulp van de arbeiders die vanaf de zestiger jaren van het bedrijf

Klusjesman

‘Wat ik als boerin doe is meewerken, meedenken, meehelpen in alles. Het telt wel als werk in de boekhouding mee, maar ik word niet als net mijn man betaald. Een beroep is het niet: ik ben de klusjesman. Hij heeft er voor geleerd, het is zijn dagelijkse werk.’

(ACHTERHOEK, HOBBELINK 1982, 69)

verdwenen. Voor de betreffende vrouwen is het inspringwerk altijd onverwacht, tussendoor en onderbreekt het de bezigheden waar zijzelf mee bezig waren. Deze inspringarbeid varieert per sector in de land- en tuinbouw. Mannelijke bedrijfspartners uit het onderzoek van De Rooij blijken elkaar veel minder lastig te vallen met ‘tussendoor’ klusjes. Ze schatten verder vooruit in wanneer zij extra hulp nodig hebben en plannen dit in hun werkoverleg in. Ze stellen vaste beltijden in en ontvangen bezoekers op afspraak. Het zogenaamde inspringwerk wordt zodoende tot een minimum teruggebracht.

Arbeidsdomeinen, bedrijfstakken en zeggenschap op bedrijfsniveau

Door de ver doorgevoerde specialisatie gedurende deze eeuw is het steeds meer gebruikelijk geworden dat slechts één bedrijfstak in het landbouwbedrijf voor inkomsten zorgde. Deze tak was het arbeidsdomein van de man. Hierdoor is veelal vanzelfsprekend aangenomen dat de man de zeggenschap in het bedrijf toebehoort, met veronachtzaming van de bijdrage en rol van de vrouw in het agrarisch gezinsbedrijf.

Bovendien valt dat arbeidsdomein bedrijfsmatig helemaal niet samen met het agrarische gezinsbedrijf.

Door in het agrarisch gezinsbedrijf een onderscheid tussen arbeidstaakbeheersing in een arbeidsdomein en zeggenschap op het niveau van het gezinsbedrijf te maken, wordt het mogelijk eventuele ongelijkheid op verschillende niveaus vast te stellen. Zo bevorderen de man-manpartners uit het onderzoek van De Rooij de onderlinge gelijkheid door regelmatig te rouleren over de diverse arbeidsdomeinen op het bedrijf. Eén arbeidsdomein valt echter buiten hun blikveld en komt niet voor

Aan het werk in een witlofkwekerij | 1940

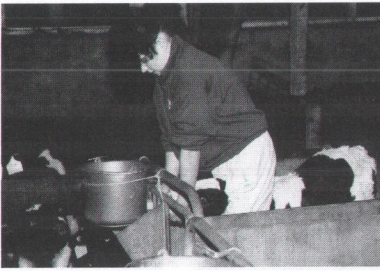
‘Zoals u ziet hielp de hele familie mee.’

roulatie in aanmerking: het huishouden wordt stevast door een vrouw, een moeder of echtgenote van één van de partners gedaan. In feite zijn op alle agrarische gezinsbedrijven, ook de gespecialiseerde, minstens twee arbeidsdomeinen te onderkennen, namelijk het bedrijf en het gezin/huishouden. Maar zij worden niet beide erkend of als gelijkwaardig voor de bedrijfsvoering beschouwd. Het onderscheid in arbeidsdomeinen en zeggenschap is ook relevant voor de landbouwbedrijven uit de tijd voor de specialisatie als voor de huidige vernieuwende bedrijven. Daar vinden we veel vrouwen die in een eigen arbeidsdomein werken waarmee ze bovendien inkomsten verwerven.

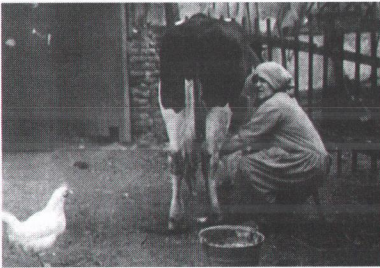
Arbeid of beroep

Beroepsidentiteit

Mensen ontlenen hun identiteit aan de levenssferen die voor hen belangrijk zijn. Deze kan zowel arbeidsgebonden als niet-arbeidsgebonden zijn. Doordat in het agrarisch gezinsbedrijf de levenssferen van familie, arbeidssector en leefgemeenschap nauw verweven zijn, is uit de aanduiding van de verschillende gezinsleden van zichzelf af te leiden op welk gebied hun verbondenheid het grootst is. Voor gehuwde agrarische vrouwen kan dat bijvoorbeeld ondernemster, boerin, huisvrouw en moeder zijn. De benoe-

Kalverenopfok | 1993

De huishoudster melkt | ca 1950

ming van de eigen identiteit hangt samen met historische of stereotypische associaties die zijn blijven voortleven. De motivatie voor de aanduiding van zichzelf en de historische ideologische achtergronden zijn van belang om te kunnen achterhalen op welke wijze agrarische vrouwen hun eigen identiteit hebben bepaald. Ook kan een identiteitsaanduiding aangeven hoe de persoon in kwestie door anderen wordt gekenmerkt. Dit komt vooral voor als er min of meer vaststaande aanduidingen worden gebruikt.

De mannelijke identiteiten in de landbouw hangen nauw met de arbeidssfeer samen. In het algemeen bespeurt men ook duidelijke de standsverschillen die worden uitgedrukt tussen de aanduiding van hereboer, pachter en keuter; en tussen paardenknecht, boerenarbeider, landarbeider en seizoens- of trekarbeider. Een hereboer had alleen het management te voeren over zijn uitgebreid bezit, terwijl een keuter zelf hard moest werken op zijn stukje land en zich vaak nog van andere inkomsten

moest verzekeren. Een paardenknecht was vaak inwonend en had een eigen afgebakende taak, maar de seizoensarbeider werkte voor stukloon en moest de rest van het jaar maar zien hoe hij aan inkomsten kwam. In de loop der tijd zijn met deze standsverschillen ook de oude, meestal sterkere afgrenzingen in het woordgebruik afgesleten. Toch gebruiken we 'boer' nog wel voor een hele groep of in samenstellingen, maar niemand zal een landbouwer meer met 'boer' aanspreken.

In de vrouwelijke arbeidssfeer kennen we hetzelfde verschijnsel. Er was groot verschil tussen de (inwonende) meid, dienstbode, huishoudster, werkster en landarbeidster. Ook deze benamingen duiden niet alleen op een verschil in arbeid maar ook op verschil in status. Waren er soorten knechten en

**'We zijn toch alle boerin,
een titel waarvoor geen onzer zich
behoeft te schamen.'**

*Een Gelderse boerin over
streekverschillen*

*'Er werd gesproken over de
boerendochter uit Groningen en
Friesland, die niet de schoonheid van
de werkzaamheden in het bedrijf ziet.
Zouden wij hierin niet nog veel van
elkaar kunnen leren? Want de
boerendochters uit Friesland en
Groningen hebben op ons voor, dat ze
in beschaving een eind op de
Geldersche en Overijsselsche vooruit
zijn. Wij zouden kunnen zien met welk
een zekerheid en gemakelijkheid zij
zich beweegt. Dat is in een keer niet te
leeren, doch als het tekort maar eerst
gezien wordt, schieten we al een heel
eind op. En zou het de Friesche of
Groningsche geen goed doen als zij met
haar eigen oogen zien kon, met welk
een liefde en toewijding haar zuster uit
Gelderland of Overijssel de kuikens
opfokte, de kippen verzorgde, haar
gedachten besteedde aan de groente-
en bloementuin, werkte en regelde, en
gelijk de zoons met het bedrijf mede op
de hoogte was, overal de boer terzijde
staat waar men haar hulp verwacht
en zich onmisbaar gevoelt. Zeker, er is
een groot verschil in rang en stand. We
zijn toch alle boerin, een titel waarvoor
geen onzer zich behoeft te schamen.'*

H.D., IN: IN EN OM DE WONING EN IN EN
OM DE BOERDERIJ 34 (1928), 141

arbeiders bij de mannen, in de vrouwelijke arbeidssfeer gold dat ook voor de 'meiden'. Zo gaf een gespecialiseerde naam status weer, zoals bij melkmeid en stoepmeid, of een onderlinge rangorde, zoals bij grote meid en kleine meid. Dergelijk onderscheid had natuurlijk alleen zin op landbouwbedrijven die meerdere werkneemsters in dienst hadden. Vergelijkbaar leven er ook zeer gevoelige onderscheidingen tussen het gebruik van (huis)vrouw, agrarische vrouw, tuindersvrouw, boerin, landbouwster, tuinster, meewerkende echtgenote, (mede-)ondernemster en medewerkster. Juist door de verschillende arbeidsposities van vrouwen in het landbouwbedrijf en de verstrengeling van bedrijf en huishouden in hun arbeid is de beroepsidentiteit bij vrouwen minder vaststaand op de landbouw geënt dan bij hun mannen, broers of vaders het geval is.

Beroepskwalificatie

In de landbouw heeft het beroep 'landbouwer' nooit een beschermde beroepsstatus gehad waardoor een bepaalde opleiding of diploma verplicht was voordat je een landbouwbedrijf mocht voeren. Daarbuiten doen gevolgde opleidingen er natuurlijk wel toe als het gaat om een mogelijk partnerschap of overname maar ook bij zaken als kredietverlening en subsidie- en premieverstrekking. Niettemin vinden we wel degelijk dat ondernemers op een agrarische gezinsbedrijf een beroep uitoefenen. Voor het beoordelen van kwalificerende opleidingen voor het ondernemerschap op het agrarisch gezinsbedrijf is het van belang om onderscheid te maken tussen vak- en beroepsonderwijs. Vakonderwijs is namelijk toegespitst op de uitvoering van taken binnen één onderdeel in het bedrijf, één arbeidsdomein, dat eventueel in dienstverband kan worden uitgevoerd. Vakonderwijs dient ook voor vervolgonderwijs of bijscholing in een bepaald arbeidsdomein in het agrarisch cursusonderwijs voor volwassenen. Beroepsonderwijs leidt op tot het kunnen functioneren in een beroep. De uiteenlopende domeinen die onder de werkzaamheden binnen een beroep worden gerekend,

'Ik noem mezelf agrarische vrouw, geen boerin zoals mijn moeder vroeger'

Doortje (1954) uit de achterhoek

Doortje is negen jaar na de oorlog geboren op een gemengd bedrijf in de Achterhoek: 'Wij hadden thuis een gemengd bedrijf. Pakweg zo'n tien melkkoeien, 5 fokvarkens, een dertig mestvarkens en een paar honderd kippen. Zo'n tien hectare grond had mijn vader. Tussen de grote en de kleinen in. Deze boerderij was het ouderlijk huis van mijn oma, van de moeder van mijn vader. Er was in die tijd op de boerderij heel veel handwerk. Mijn moeder deed met alles mee. Mijn vader kocht niet zo gauw een machine om de arbeid te verlichten. Hij was erg zuinig. Mijn moeder had datzelfde. Die vond het best zo.

Ik was enigst kind. Eenzaam was ik niet, maar je ouders waren vroeger op de boerderij altijd druk. Je kwam thuis uit school, en dan zat de deur dicht. Moeder was op het land, dat was heel gewoon. Sleutel zoeken, even wat eten, je oude kleren aan, die lagen al klaar, en dan ook naar het land. Ook helpen natuurlijk. Ik vond het niet erg. Ik deed zo'n beetje alles. Beesten melken heb ik nooit gedaan. Ik geloof dat mijn vader dat gevaarlijk vond, die grote beesten.

Toen ik in 1975 trouwde en wij een deel van de boerderij overnamen, moesten we wel investeren. De hele landbouw was veranderd. Het moest gewoon, anders kon je niet meer blijven en raakte je helemaal achterop. Mijn vader zal dat wel eens wantrouwend bekeken hebben, denk ik. Maar toch heeft hij er eigenlijk weinig van gezegd. Mijn vader en moeder hielpen met een deel van het bedrijf: het rundvee. We zijn bij hen ingetrokken.

Wij hebben toen het varkensbedrijf opgebouwd: fokzeugen en mestvarkens. Als mijn man wegvalt, kan ik de boerderij niet overnemen. Ik heb niet voldoende agrarische opleiding om dat te kunnen. Vroeger op de boerderij lag dat heel anders. Toen was het werk niet zo ingewikkeld en technisch. Het moderne ondernemerschap kun je niet zomaar overnemen. Dat heeft niet zoveel met man zijn of vrouw zijn te maken. Ik wou er wel een tijd tussenuit, iets anders doen na mijn HAVO-opleiding. Ik wilde ook wel iets anders doen dan alleen de boerderij. Ik wist toen trouwens ook nog niet dat ik boerin zou worden. Ik wou wel graag boerin worden, maar je wist het niet zeker. Toen ben ik de sekretaresseopleiding van Schroevers gaan doen. Daarna was ik sekretaresse van 1972 tot 1978 totdat ik in verwachting raakte. [...] We hebben er eigenlijk nooit zo over gepraat. Ik wilde dat zelf, dus gebeurde het gewoon. We konden dat geld trouwens goed gebruiken voor de nieuwe investeringen in het bedrijf de eerste jaren. In principe hoeft niet de oudste zoon de boerderij over te nemen. Als Carolien boerin wil worden, dan zal ik zeker stimuleren dat ze een goede landbouwopleiding krijgt. Want die heeft ze later nodig. Ze krijgen allemaal evenveel kansen, ze hebben evenveel rechten. Dat is anders dan vroeger.'

ENKELE FRAGMENTEN UIT: 'IK NOEM MEZELF EEN AGRARISCHE VROUW, GEEN BOERIN ZOALS MIJN MOEDER VROEGER', IN: INSLAG 8 (1987)-1, 12-14

worden in die opleiding als onderdelen van één geheel benaderd. De onderlinge afstemming van deze onderdelen op elkaar en dus het management zijn dan belangrijke aandachtspunten. Dat het agrarisch gezinsbedrijf niet altijd wordt erkend als één geheel met onderling afhankelijke onderdelen, maar als gescheiden domeinen wordt beschouwd, is bijvoorbeeld terug te zien in het beroepsonderwijs voor meisjes en jongens in de landbouw. Het landbouwhuishoudonderwijs en het landbouwonderwijs waren tot de jaren zestig strikt gescheiden vormen van beroepsonderwijs voor de landbouw. De een leidde op tot de vrouwelijke arbeidsdomeinen, de ander voor de mannelijke. Vervolgonderwijs sloot naadloos daarbij aan. Meisjes en vrouwen noch jongens en mannen waagden zich op de onderwijsvormen voor het andere geslacht al hadden zij daar wettelijk alle recht toe. Nu de scheiding tussen vrouwelijke en mannelijke arbeidsdomeinen is verschoven en het landbouwhuishoudonderwijs is opgeheven, heeft het agrarisch onderwijs de taak deze traditie te overwinnen en adequaat op deze nieuwe ontwikkelingen in hun opleiding voor het ondernemerschap voor mannen en vrouwen op een agrarisch gezinsbedrijf in te spelen.

Op het wereldcongres voor plattelandsvrouwen in Amsterdam | 1947

Moeder spinnend in de huiskamer | 1944

'De wol was van eigen schapen en kon goed geruild worden tegen extra melkbonnen en gebruikt worden voor het

1952

Het koren opzetten | 1951

Literatuur

- Alkemade, S. en A. Aalting**, *Beid'r Belang. Een onderzoek naar de positie van de vrouw op het agrarisch bedrijf*, Doct. scriptie sociologie van het huishouden, NCB/ LU Wageningen 1995
- Amoureux-Mulder, G.**, *Een halve eeuw educatief vrouwenwerk. Het vormings- en ontwikkelingswerk van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen*, Scriptie Pedagogiek MO-B, Rolde 1980
- Backerra, F., e.a. (eds)**, *Vrouwen van het land. Anderhalve eeuw plattelandsvrouwen in Nederland*, Zutphen 1989
- Bakker, M.**, *Boterbereiding in de late negentiende eeuw*, Zutphen 1991
- Bauwens, A. en T. Loeffen**, *The Changing Economic and Social Position of the Farmer's Wife in the Netherlands*, Den Haag 1983
- Berg, H.**, *De positie van de boerin op het Hoogland ca 1880-1914*, Doct. scriptie geschiedenis, RU Groningen 1984
- Bernet, K.**, *Hoe trouwen agrarische vrouwen. Een studie over agrarische vrouwen omtrent de beleving van hun hiwelijksgoederenregime*, Doct. scriptie Genderstudies in de landbouw / Sociologie van de westerse gebieden Wageningen 1998
- Bibliografie over boerinnen**, in: *Lover* (1986)-1, 47-50
- Bibliografie Vrouwen in de Nederlandse landbouw**, in: *Lover* (1992)-2, 120-123
- Bieleman, J.**, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid*, Meppel/Amsterdam 1992
- Bloemhoff, A. en E. Wolf**, *Arbeid en gezondheid van vrouwen werkzaam in de agrarische sector*, Voorburg (1987)
- Blom, U. en J. Hillebrand**, *Jonge vrouwen op agrarische bedrijven*, Den Haag 1992
- Blom, U. en J. van den Hoek**, *De tijdsbesteding van boerinnen en tuindersvrouwen*, Den Haag 1988
- Blom, U. en J. van den Hoek**, *Zwangerschapsverlof voor boerinnen en tuindersvrouwen*, Den Haag 1989
- Bock, B.**, *Nieuwe ondernemsters op het platteland*, Dordrecht 1996
- Bock, B.**, *Pluriactiviteit, vrouwen en vernieuwing. Verslag van het eerste deel van het onderzoek 'Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland'*, Wageningen 1997
- Bock, B. en M. van der Burg**, 11. Vrouwenarbeid in de agrarische sector, in: *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*, Pott-Buter, H. en K. Tijdens (eds), Amsterdam 1998, 219-240
- Bock, B. en M. van der Burg**, 'Het eerst op en het laatst naar bed.' Honderd jaar vrouwen op het boerenbedrijf, *LAVA* (1998)-1, 3-7
- Burg, M. van der**, Meer dan een huissloof door 'goeddoordacht-huishouden. Theorie en praktijk op 'Nieuw Rollecate', rijksopleiding voor landbouwhuishoud-(NXIX)lerares, 1930-1938, in: *NITHOO* (1986)-8, 69-77
- Burg, M. van der**, 'Werken met gezond verstand'. Het landbouwhuishoudonderwijs voor plattelandsvrouwen ter verheffing van het platteland, 1909-1926, in: *NITHOO* (1986)-9, 65-75
- Burg, M. van der**, *Vrouwelijke vorming voor gezin en maatschappij. Onderwijsvernieuwing in het nijverheidsonderwijs voor meisjes van stad en land, 1949-1964*, in: *NITHOO* (1987)-11, 61-72
- Burg, M. van der**, *Een half miljoen boerinnen in de klas. Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909*, Heerlen 1988
- Burg, M. van der**, e.a. (eds), *Agrarische vrouwen in opleiding, toen, NU ... en straks?*, Reader SG Wageningen 1989
- Burg, M. van der**, Th.W.S. Mansholt (1879-1956) pedagoog in de plattelandspraktijk, in: *Essen, M. van, en M. Lunenberg* (eds), *Vrouwelijke pedagogen in Nederland*, Nijkerk 1991, 92-106; 207-209
- Burg, M. van der en I. van Huet**, 'Je ging d'r heen als je er bij wilde horen'. Boerinnen en landbouwhuishoudonderwijs in Winterswijk vóór 1940, in: *BoerinNU. Vakblad voor vrouwen werkzaam in de land- en tuinbouw* 1 (1991)-2, 25-30
- Burg, M. van der en I. van Huet**, 'Niet het diploma, maar het huwelijk maakte je tot boerin'. Onderwijs voor agrarische vrouwen vanaf 1850 tot 1940, in: *Dekker, K. den, e.a. (eds)*, *Een tien voor vlijt: meisjesonderwijs vanaf de oudheid tot de MMS*, (Tijpe van de sluier 7), Zutphen 1992, 117-134
- Burg, M. van der**, and M. Endevelde (eds), *Women on Family Farms. Gender research, EC-policies, and New Perspectives*, Wageningen 1994
- Burg, M. van der**, *De Geldersche Maatschappij van Landbouw ook voor boerinnen aan het werk. Haar emancipatiebeleid in het onderwijsveld*, in: *Bieleman, J., e.a. (eds)*, *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland*, Groningen 1995, 261- 284, 454-455
- Braithwaite M.**, *De economische positie van de vrouw op het platteland*, Brussel 1994
- Coster, W.**, *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871 - 1996*, Zwolle 1996
- Crijns, A. en F. Kriellaars**, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930*, Tilburg 1992
- Derks, M. en A. van Heijst**, 'Een boerin hoorde 's avonds thuis te blijven'. Jo Merkx (1922) en Greda Schlebush-Sloot (1917): de Katholieke Nederlandse Boerinnenbond', in: *Derks, M. e.a. (eds)*, 'Roomse dochters'. *Katholieke vrouwen en hun beweging*, Baarn 1992, 101-135
- Diekema, W., A. Heijmans en H. Huismans**, *Boerinnen in de Lage Maaskant*, Wageningen 1986

- Draafsel, M. en W. Wilbrink**, *Emancipatie in het landbouwonderwijs, waarom en hoe?* Projectplan 1988-1991, Vereniging de Samenwerkende Landelijke Pedagogische Centra, Amsterdam 1988
- Duffhues, T.**, *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin, 1896 - 1996*, Nijmegen 1996
- Duin, S. van**, *En de vrouw, zij ploeterde voort. Vrouwenarbeid in de akkerbouw en veeteelt in Nederland in de periode van 1875-1910*, Doct. scriptie geschiedenis, RU Leiden 1985
- Eijl, C. van**, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940*, Diss. RU Utrecht, Hilversum 1994
- Elema-Bakker, D.**, *Boerinnen en landarbeidsters*, in: (Schenk, M. (ed.)), *Vrouwen van Nederland 1898-1948. De vrouw tijdens de regering van Koningin Wilhelmina*, Amsterdam 1948, 46-55
- Endeveld, M.**, *Van melkmeid tot manager. Europees onderzoek naar vrouwen in de landbouw*, in: *Lover* (1992)-2, 100-106
- Engelen, T. en P. Kalkman**, *Vrouwenarbeid en zijn demografische achtergronden : een momentopname in Nederland anno 1909*, in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 17 (1991), 295-323
- Giesen, C.**, *Stress in de samenwerking tussen boer en boerin*, in: *Landbouwkundig tijdschrift* 103 (1991)-6/7, 27-29
- Giesen, C.**, *Werkverhoudingen en stress op de boerderij*, Diss. LUW Wageningen / Amsterdam 1991
- Goudswaard, N.**, *Agrarisch onderwijs in Nederland 1783-1983. Hoe het wor(s)telde en groeide*, Culemborg 1986
- Groot, E. de**, *Boerinnen in beeld. Veranderende opvattingen over boerinnen na de Tweede Wereldoorlog*, Wageningen 1989
- Haan, H. de**, *Images of family farming in the Netherlands*, in: *Sociologia Ruralis*, (1993), 147-166
- Haenen, G.**, *Toekomst van het agrarische vrouwenwerk. Integratie van agrarische vrouwen in de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond*, Wageningen 1992
- Harpe, C. en M. Potters**, *Bedrijfsopvolgsters : belemmeringen en participatie in agrarische jongerenorganisaties*, Scriptie Vrouwenstudies in de landbouw / Sociologie van de westerse gebieden, Wageningen 1991
- Hartholt, J. en G. Steenhuis**, *Boerinnen en landinrichting*, in: *Inspreekverkenningen* 14 (1988), 7-18
- Heel, A. van, en T. Lodder**, *Vrouwen trekken hun spoor : agrarische vrouwen op de bres voor de land- en tuinbouw*, Utrecht 1994
- Hendriksen A. en L. Klaver**, *Kaas in de badkuip: agrarische vrouwen vernieuwen het platteland*, Wageningen 1995
- Hibma, A., W. Hoekstra en T. Uil**, *'We hadden geen keus'*. Interviews met landarbeidsters uit het Oldambt 1920 - 1940, Groningen 1987
- Hilhorst, T.**, *Agrarische vrouwen benoemen hun belangen*, Wageningen 1993
- Hobbelink, A.**, *Je trouwt niet alleen met een boer... maar ook met het bedrijf, zijn familie en de hele buurt. Een antropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente, 1950 - 1980*, Doct. scriptie culturele antropologie, KU Nijmegen 1982
- Hobbelink, A. en S. Spijkers-Zwart**, *Boerinnenonderzoek in Nederland. Naar meer zicht op de verhoudingen tussen de seksen in de landbouw*, in: *Spil. Kritisch tweemaandelijkse tijdschrift over landbouw en platteland* (1986) nr 53/54, 41-51
- Hörschner, J. en J. van Ophem**, *Situatie van de boerin in de lidstaten der Europese Gemeenschappen*, 2 dln., Wageningen 1979
- Hofstee, E.**, *Het gezin in een veranderende wereld*, in: *Verlag Studieweek Huishoudwetenschap*, Wageningen 1950, 107-128
- Hofstee, M.**, *De verheffing van het gezin als zoodanig. Drentse veenarbeidsteres en de turfcrisis, 1920-1940*, in: Hoogendijk, M., e.a. (eds), *Krüderige wieven. Drentse vrouwen in de 20ste eeuw*, Zutphen 1991, 53-71
- Honderd jaar Plattelandsleven*, uitg. door de GML i.s.m. de Nederlandse Vereniging v. Huisvrouwen gewest Groningen en de NBP provincie Groningen, Groningen 1952
- Hoog, C. de**, *De boer en de huwelijksmarkt*, in: *Tijdschrift voor huishoudkunde* 9 (1988), 33-37
- Hoogland, M. e.a.**, *Blijvende dynamiek: 75 jaar geschiedenis van de Katholieke Land- en Tuinbouwbond LTB*, J. Marrewijk (ed), 2 delen, (Haarlem 1991/1992)
- Huet, I. van**, *Tussen traditie en modernisering. Agrarisch bedrijf, boerinentaak en landbouwhuishoudonderwijs in verandering*, Winterswijk (Achterhoek) 1900-1940, Doct. scriptie geschiedenis, KU Nijmegen 1988
- Jansen, H.**, *Boerinnen van 50 tot 70 : een verkennend onderzoek naar de gevolgen van bedrijfsopvolging, bedrijfsbeëindiging en ouder worden*, Doct. scriptie Politologie en Vrouwenstudies, KU Nijmegen 1990
- Jansen, J. en W. Rutten**, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*, Leeuwarden 1992
- Jansen, M.**, *Veranderingen in het werk van de boerin in de Achterhoek en Twente*, Kand. scriptie geschiedenis, KU Nijmegen 1978
- Jansen, M., T. Lodder en G. Overbeek**, *Landbouwbeleid voor vrouwen: geen rek maar plek*, Boerinnengroep, Wageningen 1985
- Jobse-van Putten, J.**, *Van pekelaat tot diepvrieskist. Interviews en beschouwingen over de huishoudelijke conservering op het Nederlandse platteland in de eerste helft van de twintigste eeuw*, Amsterdam 1989
- Jobse-van Putten, J.**, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland*, Amsterdam 1995
- Jong, J. de**, *'Ien doel sa klear, bringt allen gaar'. Het werken en streven van de Bond van Oud-leerlingen bij het Landbouwhuishoudonderwijs in Friesland 1919-1940*, Scriptie onderzoekswerkcollege vrouwengeschiedenis, KU Nijmegen 1991

- Jong, J. de**, Friese boerinnen organiseren zich, in: BoerinNU. Vakblad voor vrouwen werkzaam in de land- en tuinbouw 2 (1992)-1, 10-12
- Klaver, L. en S. Zwart**, De complexe verhoudingen tussen familie en bedrijf in de landbouw. Nieuwe lijnen voor toekomstig onderzoek, Wageningen 1996
- Klein Douwel, J. en M. Toonen**, AAW voor boerinnen en tuindersvrouwen : een slechte regeling vol met hindernissen, Wageningen 1986
- Kloos, E.**, Rappe handen. Zeeuwse vrouwenarbeid 1900-1940, (Goes 1989)
- Koning, N.**, Agrarische gezinsbedrijven en industrieel kapitalisme, in: Tijdschrift voor Politieke Economie 6 (1982)-1, 35-67
- Kools, Q.**, Emancipatiebeleid en -activiteiten van agrarische opleidingscentra. Een onderzoek in het kader van het project 'meisjes in lager en middelbaar agrarisch onderwijs', Wageningen, 1994
- Kools, Q.**, Agrarische onderwijs, ook voor meskes en wichten! Een onderzoek naar vrouwelijke leerlingen in het voorbereidend en middelbaar agrarisch onderwijs', Wageningen, 1996
- Kooy, G.**, De zelfkazerij van Midden - Nederland : een onderzoek naar haar voortbestaan, Assen 1956
- Kooy, G.**, De oude samenleving op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek, Assen 1959
- Kooy, G.**, Het Nederlandse boerengezin anno 1980, in: Landbouwkundig Tijdschrift 93 (1981), p 59-66
- Kruijk, S. de**, Dankzij de dijken. Boerinnen op nieuw land, Doct. scriptie geschiedenis RU Utrecht 1995
- Lange, G. de, e.a. (eds)**, Huishouding, voorlichting en wetenschap. 50 jaar Stichting voor Huishoudelijke en Consumentenvoorlichting HVP, 's Gravenhage 1985
- Lenders, M.**, Plattelandsvrouwen in een dorpsamenleving; op weg naar emancipatie? Een antropologisch onderzoek naar de invloed van het moderniseringsproces op het leven van boerinnen vanaf het begin van deze eeuw tot nu, Doct. scriptie, UvA Amsterdam 1979
- Leydesdorff, S.**, Verborgene arbeid, vergeten arbeid. Een verkenning in de geschiedenis van vrouwenarbeid rond 1900, Assen 1977
- Litjens, M., T. Loeffen en C. Valkhof**, Achter gaat voor: verslag van een onderzoek naar het werk van de boerin op het melkveehouderijbedrijf in drie gebieden in Nederland, Doct. scriptie westerse sociologie, LH Wageningen 1979
- Litjens, M. en L. Klaver**, Hoe het ook anders kan. Een onderzoek naar belangen van agrarische vrouwen, Wageningen 1991
- Lodder, T. en N. Tims**, Tussen vernieuwing en traditie : het emancipatie - project herwaardering van arbeid in de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, Wageningen 1988
- Lodder, T.**, Voor wie gewoon boerin wil blijven. Een beroepsstatus voor agrarische vrouwen, Spil (1991)93-94, 27-32
- Loeffen, G.**, Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland, LEI, Den Haag 1984
- Meerdink, J., A. Jansen en T. Poot**, Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollentreek tussen 1900 en 1960, Groningen 1988
- Melita, F.**, Sociale zekerheid in de landbouw in vijf Europese landen. Over de pensioen- en arbeidsongeschiktheidsregelingen voor boer(inn)en in vergelijking tot die voor werkn(e)em(st)ers. Met speciale aandacht voor de boerin, Wageningen 1993
- Moree, M. en M. Schwegman**, Vrouwenarbeid in Nederland, 1870-1940, Rijswijk 1981
- Oostindie H. en K. Peters**, Perspectief voor Afbouwers, Aanbiedsters of Verbreders? Een onderzoek naar de potentie van de combinatie landbouw en recreatie in de blauwe koersgebieden Zuidwest-Friesland en Midden-Brabant, Wageningen 1994
- Overbeek, M.**, Man/vrouw - maatschap beslist goed? Vrouwen in de samenwerking op het agrarisch bedrijf, Den Haag 1993
- Plantenga, J.**, Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland, Diss. RUG, Amsterdam 1993
- Poppel, J. van**, Een schort was vast tarief. Huishoudelijke productie van kleding in de Kempen in de periode 1920 - 1940, Wageningen 1982
- Poppel, J. van**, Een onderzoek naar leerbehoeften van jongere agrarische vrouwen in de IJsselmeerpolders, Emmeloord 1980
- Postumus-van der Goot, W. (ed.)**, Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld, door Brok-ten Broek, J., P. Franken-van Driel, M. Clara en E. Heringa-van Ruth, Leiden 1948
- Reys, J.**, De vrouw in de landbouw op de zandgronden in Oost Noord-Brabant 1880-1910, Doct. scriptie geschiedenis, UvA Amsterdam 1980
- Reys, J.**, De boerin op de zandgronden in Oost-Brabant 1880-1910, in: Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 1 (1980), 208-237
- Rooij, S. de**, Werk van de tweede soort. Boerinnen in de melkveehouderij, Diss. LUW, Assen, 1992, Van Gorcum
- Rooij S. de, E. Brouwer en R. van Broekhuizen**, Agrarische vrouwen en bedrijfsontwikkeling, Wageningen, 1995, LUW
- Saal, C.**, Het boerengezin in Nederland: sociologische grondslagen gezin en bedrijf, Diss. RUG, Assen 1958
- Schiere, C.**, Het bedrijf van de zelfkazers in Utrecht en Zuid-Holland, Utrecht 1938
- Schilstra, W.**, Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der 19e eeuw, Diss. UvA Amsterdam 1940 (reprint Nijmegen 1976)
- Slager, K.**, Landarbeiders. Verhalen om te onthouden, (Nijmegen 1981)
- Smit, G.**, Het landbouwhuishoudonderwijs in Nederland. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis 1908|1965, 's Gravenhage 1966

- Spahr van der Hoek, J.**, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 2 dln, m.m.v. O. Postma, (Leeuwarden, 1952)
- Spijkers-Zwart, S.**, *Het agrarisch gezinsbedrijf in Gelderland. Een verkenning van verandering en maatschappelijk toekomstperspectief*, Wageningen 1988
- Spijkers-Zwart, S.**, *Huishouden en bedrijf. Veranderende agrarische gezinsbedrijven in de Achterhoek*, Wageningen 1988
- Steen, M. van der**, *Feministische idealen versus arbeidsmarktpolitiek. Beroepskeuzevoorlichting aan meisjes en vrouwen in de praktijk, 1900-1940*, in: *Comenius* 25 (1989), 73-92
- Stork-van der Kuyl, D.**, *De boerin van nu en straks. Vrouwen in een veranderende plattelandssamenleving*, Assen 1966
- Stork-van der Kuyl, D.**, *De Drentse boerin. Haar plaats in de samenleving*, Assen 1952
- Strous, J.**, 'Aan het werk!' Een onderzoek naar de visies op bedrijfsarbeid van de boerin in de Noord-Brabantse Boerinnenbond, 1928-1967, Scriptie onderzoekswerkcollege vrouwengeschiedenis KUN, Rotterdam 1991
- Strous, J.**, Voor het belang der boerin. De Boerinnenbond van de NCB, 1928-1967, in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* (1992), 67-87
- Sweere, A.**, *Zowel boer als boerin. Vrouwelijke ondernemers in de land- en tuinbouw*, Doct. scriptie Culture en Sociale Antropologie, KU Nijmegen 1991
- Tober, G., m.m.v. B. Berger**, *Besparen of verdienen; agrarische vrouwen maken hun werk zichtbaar*, Leiden 1987
- Uil, T.**, *Tussen oogst en kroost. De ontwikkeling van de sociaal-economische positie der landarbeidsters in het Oldambt, 1850-1940*, Doct. scriptie geschiedenis, RU Groningen 1986
- Uil, T.**, *Tussen oogst en kroost. De sociaal-economische positie der landarbeiders in het Oldambt, 1850-1940*, in: Bootsma, H. en Y. van der Pluym-van IJkeren (eds), *Vrouwengeschiedenis: 8 essays*, Tilburg 1990, 101-117
- Veen, A. van der**, *Zij telt voor twee. Vrouwenarbeid in Noord-Brabant, 1889-1940*, 's Hertogenbosch/Zutphen 1989
- Verboon, H.**, *Huishoudelijke voorlichting*, in: Bruin, H. de (ed.), *Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement. Een halve eeuw plattelandsvernieuwing*, Zutphen 1988, 192-200
- Vernooy, C.**, *Boerengezinnen in beweging. Een sociaal-pedagogisch onderzoek naar het functioneren van katholieke boerengezinnen uit het Kromme Rijngebied in de periode 1930-1985*, Diss. RU Utrecht 1988
- Verstoep, C.**, *Als de kaas niks deed, stond je mooi te tobbe. Onderzoek naar de ontwikkeling van de zelfkazerij in Midden-Nederland en de positie van de boerin, ca.1895-ca.1940*, Doct. scriptie geschiedenis RU Utrecht 1983
- Verstoep, C.**, *Kaasmakende boerinnen: geëmancipeerde slavinnen? De positie van de kaasmakende boerinnen in Midden-Nederland ca. 1895-ca. 1940*, in: *Historische Encyclopedie Krimpenerwaard* 11 (1986), 29-49
- Vrouwen in de landbouw**, in: *Feiten & cijfers. Arachne vrouwen adviesbureau overheidsbeleid* 5 (1997)-6
- Wal, D. van der**, *Bijbscholing agrarische vrouwen. Verslag van een onderzoek onder meewerkende agrarische vrouwen in de provincie Utrecht naar leerbehoeften op agrarisch gebied en belemmeringen voor deelname aan agrarische cursussen*, Wageningen 1990
- Wichmann, C.**, *Het vraagstuk van den bedrijfsarbeid der vrouw in Nederland. Tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913'*, s.l. (1913)
- Wijk, A. van**, *Boerinnengroepen werken zo. Over jonge agrarische vrouwen en boerinnengroepen in Gelderland*, Wageningen 1986
- Zwart, S.**, *Agrarische huishoudens. Een onderzoek naar de veranderende relatie tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland*, Diss. LUW, Wageningen 1990
- Zwieten, D. van**, *Agrarische gezinnen in zorgen. Een inventariserend onderzoek naar sociaal-psychische en sociaal-economische problemen van agrarische gezinnen*, Wageningen 1994
- Zwieten, D. van, Bäuerinnen im Bild. Zur Stellung der Landwirtinnen in den Niederlanden**, in: *Frauen in der Einen Welt* 5 (1995)-1, Landfrauen, 37-53
- Zwieten, D. van**, *Uitsluitend voor vrouwen. Belangenbehartiging en zeggenschap van agrarische vrouwen in Nederland*, Niet-gepubliceerd onderzoeksrapport, Wageningen 1996

**Afdeling Kennisbemiddeling / LUW
Fonds Wetenschapswinkel
Postbus 9101
6700 HB Wageningen
0317-484661/484062
jeanny.vanderhoven@alg.kb.wau.nl**

Fonds Wetenschapswinkel is onderdeel van de Afdeling Kennisbemiddeling (AKB) van de Landbouwuniversiteit Wageningen. Organisaties die niet beschikken over middelen om zelf onderzoek te laten uitvoeren kunnen hier aanvragen indienen. Fonds Wetenschapswinkel bemiddelt en stelt financiën beschikbaar. De aanvragen moeten passen binnen de centrale thema's van de Landbouwuniversiteit: landbouw, milieu, natuur en voeding.

**Werkgroep Vrouwen
in de Landbouw
Postbus 265
6700 AG Wageningen
0317-410500
bgwvl@antenna.nl**

De Werkgroep Vrouwen in de Landbouw (WVL) is een onafhankelijke vrouwenorganisatie. De WVL doet onderzoek naar de situatie van agrarische vrouwen. Op basis van dit onderzoek ontwikkelt de WVL educatieve materialen. Daarnaast ondersteunt de WVL initiatieven van agrarische vrouwen en hun organisaties en richt de WVL zich op beleidsadvisering en -beïnvloeding.

**Wageningse Werkgroep
Vrouw en Arbeid**

De Wageningse Werkgroep Vrouw en Arbeid 1898-1998 (WWVA) coördineert activiteiten toegespitst op vrouwenarbeid in de landbouw en op het platteland in het kader van het herdenkingsjaar '100 jaar Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, 1898-1998'. De leden van de WWVA zijn allen werkzaam of anderszins betrokken bij de Landbouwuniversiteit Wageningen.